Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen

Historisk Tidsskrift, Bind 15. række, 6 (1991)

Link til pdf:
http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_15rk_0006-PDF/hto_15rk_0006_76884.pdf

Link til webside:
http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=76884

pdf genereret den : 28/5-2008

Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen

AF

POUL ENEMARK

Indledning

En omfattende forskning gennem de sidste 3-4 årtier har været helliget landbrugets økonomisk/sociale vilkår under den senmiddelalderlige agrarkrise ca. 1350-1500 navnlig i vesteuropæiske og nordiske lande. Et par af de mest markante af krisens konturer lader sig let ridse op:

Stagnerende, nærmest vigende kornpriser – navnlig set over en længere periode og specielt set i sammenligning med priserne på andre varer.

Stigende reallønninger til håndværkere og landarbejdere – i alt fald stigende købekraft i næringsmidler, især korn.

Omfattende afvandring af befolkningen fra landbruget til byerne med deraf følgende ødegårdsproblem i landbruget.

Disse kriseudslag kan godt pege imod befolkningstilbagegang. Stigende lønomkostninger i det arbejdskrævende kornbrug, dalende fæsteindkomster som følge af ødegårde var indlysende følger af dalende folketal i senmiddelalderen, men kan måske yderligere have tilspidset sig som følge af forskydninger i tilgangen til by- og landerhverv.

Årsagerne til den anden komponent i kornproducenternes vaklende erhvervsrentabilitet: de stagnerende eller relativt dalende kornpriser på langtidsåremål er vanskeligere at gøre op. Dalende efterspørgsel som følge af faldende folketal har været fremført. Men da produktionen også gik tilbage som følge af ødegårdene og omlægninger fra korndyrkning til andre afgrøder: vin, hør, humle, foderplanter eller til fåreavl med uldproduktion og kvægavl med smør- og kødproduktion er balancen

mellem udbud og efterspørgsel i kornsektoren ikke så entydig at gøre op. Der er altså stadig uløste spørgsmål i agrarkriseforskningen.

Langt mere usikkert tegner forskningen dog indtil videre senmiddelalderens by- og handelsudvikling. Nogle har sluttet sig til Michael Postans »contraction«-teori[1] og vil mene, at den almindelige depression, som var iagttaget i agrarsektoren også traf by- og handelserhverv: Faldende befolkning → indskrænket marked → dalende vareomsætning, hvilket afspejledes i tidens øgede protektionisme og krassere gæsteretslovgivning, der altså tolkes som kamp om et svindende marked. Med det spredte kildemateriale vil det dog næppe være muligt at gøre handelsomsætningens samlede omfang op, og andre forskere har peget på nye varer, nye handelsruter, nye aftagergrupper i befolkningen. Blev landaristokratiet fattigere under agrarkrisen, øgedes kapital og købekraft åbenbart i mange af byerne. Massevarer som korn, kød, huder, smør, salt, humle, øl og tømmer indgik i langt højere grad i fjernhandelstrafikken nu, end tilfældet havde været tidligere; men især antog kvægtransporterne ad landruterne i løbet af 15. århundrede et hidtil ukendt omfang i store dele af Europa. Disse forskere vil altså afvise en handelstilbagegang, tværtimod antage en øget handelsintensitet og handelsspecialisering. Jeg føler mig unægtelig mere fascineret af disse forskeres udlægning end af Postans »contraction«-teori. Lad os imidlertid først kaste et blik på den forudgående periode fra 10.-13. århundrede.

10.-13. århundrede

Tidsperioden 10.-13. århundrede (ja, helt frem til ca. 1350) var kendetegnet ved en umådelig befolkningsvækst i hele Vest- og Nordeuropa, og tidsepokens mest markante udviklingstræk var nok anlægget af hundredvis af nye købstæder, hvis eksistens var baseret på næromsætning mellem by og opland, altså en erhvervsspecialisering mellem land- og byerhverv. Der opstod befolkningsgrupper, der ikke havde landbrug som hovederhverv og derfor ikke selv producerede deres næringsmidler. Korn og andre landbrugsprodukter blev handelsvarer, ganske vist i første omgang i næromsætningen, på torvet, der søgtes af bøndernes vogne med korn o.a. afgrøder.

Landtransport af korn over større afstand var – med datidens veje og transportmidler – urimelig dyr. Men hvor betingelserne for sø- eller flodtransport var til stede, kunne korn også fragtes over længere distan-

[1] Se Ekskurs s. 392ff.

cer. I midten af 1200-tallet sejlede lybske Bergenfarere ret anselige mængder korn til Bergen som betaling for Nordlandsfarernes tørfisk fra Lofotfiskeriet, hvor fiskerne ikke kunne skaffe sig tilstrækkelige kornforsyninger i Nordnorge.

Den stærke befolkningsvækst øgede efterspørgslen og drev kornpriserne i vejret i hele Vesteuropa. I misvækstår var tilførsler flere steder nødvendige i slutn. af 13. århundrede. Det var nærliggende at søge disse tilførsler i de mere tyndt befolkede områder i de nykoloniserede egne øst for Elben, som man i det tætbefolkede Flandern, Brabant, Westfalen og Rhinegnene i forvejen stod i handelsforbindelse med. Man ved, at hansebyerne i 1290'erne har søgt at holde disse leverancer på egne hænder og spærre frisiske og flanderske skippere ude fra Østersøfart.[2]

De frygtelige hungersnødår i 1315-17 ramte især Flandern og Nederlandene; men bredte sig åbenbart som stigende efterspørgsel efter korn til Nordfrankrig, Rhinegnene, Westfalen og England. På Winchestergodserne i Sydengland kan man følge hvedeprisernes himmelflugt i disse år, og man kan roligt regne med, at efterspørgslen i Østersølandene også på ny har meldt sig.[3]

I Hundredårskrigen, der udbrød 1337 mellem England og Frankrig, var Flandern i perioder allieret med England af hensyn til de engelske uldleverancer til Flanderns klædemanufaktur. Men derved var de tætbefolkede flanderske tekstilbyer afskåret fra deres normale kornforsyningsområder i Nordfrankrig i egnene omkr. Sommefloden. En sådan situation ville de ikke kunne overleve uden betydelige korntilførsler, som kun var at få i de baltiske egne. I løbet af 1300-tallet blev de preussiske byers Atlanterhavssejlads da også hyppigere: korn gik vestpå, fransk havsalt østpå.[4]

Kommunikationsapparatet var således i misvækstår og specielle politiske situationer udbygget til at klare kornfragt fra Østersøegnene til Vesteuropa allerede før befolkningskatastrofen satte ind med »den sorte død« i årene omkr. 1350 og forsatte med pestbølger i de næste 100-150 år.

[2] Urkundenbuch der Stadt Lübeck (cit: LUB) I Lübeck 1843 nr. 485-86 (ca. 1285).

[3] Winchesterpriserne se: W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur 3. Aufl. Berlin 1978 s. 47, især Abb. 5. – Om hungersnød i Flandern 1315/17 se: H. S. Lucas: The great European Famine of 1315, 1316 og 1317 (Speculum V 1930 s. 343-377) og H. v. Werveke: La Famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions Voisines (Revue du Nord 41 1959 s. 5-14).

[4] E. Daenell: Die Blütezeit der deutschen Hanse I. Berlin 1905/06 s. 445 ff, især s. 448 og 451. W. Naudé: Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten v. 13. b.z. 18. Jahrh. Berlin 1896 s. 220, 223 f, 235 f, Th. Hirsch: Handels- und Gewerbegeschichte Danzigs unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Leipzig 1858 s. 86 ff, 90 ff, 122. 126.

Strukturændringer i Europas landbrug efter ca. 1350

At befolkningskrisen med manglende arbejdskraft og stigende lønninger skabte vanskeligheder for det arbejdskrævende vesteuropæiske kornbrug, er ikke underligt. Afvandringen fra land til by, ødegårde og faldende fæsteindtægter gjorde det ikke lettere for godsejerne at producere for et usikkert og svingende marked, der når som helst kunne decimeres af nye pestepidemier. Men når Wilhelm Abel og Michael Postan ensidigt vil lade befolkningsfaktoren og den uelastiske efterspørgsel efter korn bære ansvaret for det vedvarende kornpristryk i Vesteuropa hele senmiddelalderen igennem sammenholdt med prisbevægelsen for *alle* andre varer, og specielt da for lønninger, – så må man dog undre sig over, at den faldende kornproduktion i Vesteuropa som følge af voksende ødegårdsjorder, kornarealindskrænkning og omlægning til anden produktion: vinavl, humleavl, høravl eller til øget fårehold og ekstensivt kvægbrug på ødegårdsjorder, overdrev og vildgræsgange – at alle disse indskrænkninger i kornproduktionen ikke synes at have bidraget synderligt til at tilvejebringe balance mellem kornefterspørgsel og -udbud.[5]

Det er næppe rimeligt at se helt bort fra distributionen, således som disse forskere har gjort. I 1430'erne klagede man i Nederlandene over hungersnød og dyrtid, fordi kornfragter fra Østeuropa udeblev eller begrænsedes.[6] Når man i Nederlandene og dele af Vesttyskland ligefrem nedlagde kornbrug til fordel for andre afgrøder og i stedet gik over til permanente tilførsler af østeuropæisk korn, er det altså ikke længere produktionsbetingelserne, der bestemmer tilførslerne, som tilfældet var i 1200-tallet, da korn i misvækstår førtes til nødstedte områder. – Nu er det faktisk tilførselsbetingelserne, der bestemmer/begrænser produktionen. Der må altså siges at være indtrådt en strukturomlægning i vesteuropæisk/nederlandsk landbrug, der hovedsagelig er distributionsbestemt. Det østeuropæiske korn må have bidraget til at holde kornprisen nede og gøre vesteuropæisk kornbrug vanskeligere rentabelt, hvilket måtte drage omlægninger til nye afgrøder efter sig.

Forudsætningen er naturligvis, at prisforskellen på korn mellem Øst- og Vesteuropa var stor nok til at bære transportomkostningerne + en rimelig fortjeneste. – Lad mig nærmest som et paradox vælge at illustrere

[5] Om Abel og Postan se Ekskurs s. 00.

[6] Naudé a.a. s. 286f, Daenell a.a. s. 295. Omlægninger i landbrugsbedriften i Nederlandene i 14./15. århundrede se B. H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500-1850. London 1963 s. 177ff, i Vesttyskland se W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter b.z. 19. Jahrh. (Deutsche Agrargeschichte. Hrsg. G. Franz 3. Aufl. II Stuttgart 1978) s. 118-132.

prisforskellen med et eksempel hentet fra Abels egne tabeller, som Abel ganske vist anvender til at vise murerlønningens høje købekraft i korn 1379.[7] Ingen tvivl om den! – Men samtidig viser Abels omregning, at 100 kg rug i Rostock kostede 15 gr. sølv, i Antwerpen 21 gr. sølv. Men murerlønningen var dobbelt så høj i sølvværdi i Antwerpen, så den nederlandske murer kunne alligevel købe mere rug for sin løn, end den østtyske murer kunne for sin. Begge dele er utvivlsomt karakteristisk for forskellen mellem Vest- og Østeuropa i senmiddelalderen. Men forskellen interesserer ikke Abel, der søger lighederne.

Den kendsgerning, at Vesteuropa var væsentlig længere fremme i økonomisk udvikling og derfor havde betydelig højere pris- og lønniveau end Nord- og specielt Østeuropa, hvor naturaløkonomien endnu var dominerende, har næppe været tilstrækkeligt påagtet i agrarkriseforskningen. Hvad der startede i slutningen af 13. århundrede som kornforsyninger fra Østersølandene til nødstedte områder i Vesteuropa i misvækstår, blev i løbet af 14. og 15. århundrede til en permanent kornrute fra Baltikum til Vesteuropa, specielt Nederlandene, i 15. århundrede domineret af hollandske skippere og købmænd. Man kan næppe afvise, at det billigere østeuropæiske korn kan have værket trykkende på prisen i Vesteuropa og således bidraget til at uddybe krisen for vesteuropæiske kornproducenter og givet et incitament til de omlægninger, der faktisk er iagttaget. På lignende måde trak de rige og tætbefolkede konsumcentre i Vesteuropa kvægleverancer til sig i slutningen af 15. århundrede.

Hvad der i Vesteuropa har været betegnet som agrarkrise, må således have været ledsaget af noget, der kunne ligne højkonjunktur for Mecklenburgs, Pommerns, Preussens, Polens og Litauens kornproducenter. En art zoneinddeling af Europas landbrug i kornavls- og kvægbrugszoner etableredes således i løbet af 14.-16. århundrede bestemt af klima- og jordbundsbetingelser og – måske specielt af beliggenhed i forhold til konsumcentrene i Nederlandene, Vesttyskland og England. Forbedret teknik og øget kapacitet i kommunikationssektoren gav i det hele taget fjernhandelen chancer for større spredning i både afsætning og opkøb til hård konkurrence for lokal- og mellemhandelen, og her ligger vist en sandsynligere forklaring på tidens voksende protektionisme og strammere gæsteretspolitik.

Kvægprodukter spillede i købet af 14.-15. århundrede en stadig større rolle såvel i landbrugsproduktionen som i næringsmiddelefterspørgslen og kostsammensætningen. Men produktionen lå ikke nødvendigvis i

[7] Abel: Agrarkrisen 1978 s. 63 Tabel 7.

nærheden af de store aftagercentre; først og fremmest de store vesteuropæiske byer: Antwerpen, Brügge, Paris, Køln, Amsterdam. I Køln omsattes f.eks. i 1492 frisiske, tyske, danske, polske, ungarske og russiske okser. De meget lange oksevandringer ad indarbejdede drivningsruter var et almenkendt erhvervsøkonomisk træk i 1400-tallet over hele Europa, et mønster, de danske okseruter passedes ind i.[8]

Ligesom bygrundlæggelsesepoken 1000-1300 var karakteriseret ved erhvervspecialiseringen land/by, og det afgørende nye i handelsstrukturen derfor var næromsætningen med korn o.a. næringsmidler, torvehandelen, således var senmiddelalderen 1300-1500 især karakteriseret ved zoneopdelingen i Europas landbrugsproduktion, der trak de lange handelsruter med næringsmidler efter sig: korn og konserverede kvægprodukter (smør, fedt, kød, huder) ad søvejen og levende slagtekvæg ad landruterne.

Både Abel og Wallerstein hæfter sig ved dette omsætningsmønster i 16.-17. århundrede Abel taler om »Thünenske ringe« omkring forbrugscentrene og Wallerstein om semiperifere og perifere områder, der domineres af aftagercentre.[9] Men baggrunden for denne erhvervsspecialisering er faktisk at søge i 14-15. århundrede i Europas forskellige udviklingsstadier, da befolkningskrisen indtraf.

Den lidt bombastiske kliché: »Europas senmiddelalderlige agrarkrise« vil med denne betragtning krympe noget og burde nok nuanceres til »Vesteuropas senmiddelalderlige kornbrugskrise«, der muligvis kan have været modsvaret af noget, der kunne minde om et korn-boom i Østeuropa, hvis landbrug vi endnu kun har relativt få efterretninger om fra denne tidlige periode.

Bybefolkningen i senmiddelalderen

Væsentligt mere famlende står – som sagt – forskningen over for vurderingen af den generelle økonomiske udvikling i bysektoren i sen-

[8] Köln markedsregulativ 1492 se Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter. Hrsg. Bruno Kuske II Bonn 1917/1978 nr. 1290. – Om de lange transportruter med kvæg foreligger en stor litteratur. Her skal blot nævnes Fr. Lütge: Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. b. 16. Jahrh.s (Sitzungsberichte d. Bayerische Akademie d. Wissenschaften Phil.-Hist.Kl. 1964:1) og Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. H. Kellenbenz & J. Schneider Bd. 9: Internationaler Ochsenhandel (1350-1750) Hrsg. E. Westermann (Akten des 7th International Economic History Congres. Edinburgh 1978).

[9] Abel: Agrarkrisen 1978 s. 112ff, især s. 118-121, Immanuel Wallerstein: The Modern World-System I-II New York, London 1980, specielt I s. 301-344.

middelalderen. Det har vist sig næsten umuligt at foretage blot nogenlunde troværdige opmålinger, fordi enkeltiagttagelserne er få og spredte og muligvis tilfældige og lidet repræsentative.

Abel har forsøgt at sandsynliggøre et befolkningsfald i senmiddelalderen i en lang række tyske byer.[10] Men som oftest står kun tal til rådighed for to ret tilfældige år, og som følge af de idelige pestepidemier, hvis tab i menneskeliv modregnes i tilvandring til byen udefra, er det næppe tilstrækkeligt til at slutte noget sikkert om en befolkningsudvikling. I samme tidsperiode synes flere hollandske byer at have øget deres indbyggertal, og en by som Antwerpen har 7-doblet sit indbyggertal i senmiddelalderen. For den flanderske klædeby Ypres gik det derimod den anden vej. Generelt tør man derimod nok fastslå, at den store dødelighed medførte, at byerne ikke kunne regenerere deres folketal ved egen hjælp, men var afhængig af tilvandringen. Derfor kunne ændrede erhvervsbetingelser, der naturligvis påvirkede tilvandringen, meget hurtigt sætte sit præg på byens størrelse, såvel i opad- som i nedadgående retning.

Postans forsøg på at gøre den samlede vareomsætning op sammenlignet med den foregående periode hviler på alt for få tal og forekommer utilstrækkelig.[11] Det er vist mere rimeligt at pege på, at langt flere varebrancher synes at være inddraget. Købmænd og knochenhauere (slagterne) havde med de lange forsyningsruter for korn, kvæg, fedevarer og huder i senmiddelalderen sat sig på forhandlingen af næringsmiddelbranchens varer, som bybefolkningen tidligere stort set kun var konsumenter til i torveomsætningen.

Men det gav naturligvis også erhverv til mange andre, især gennem udbygning af kommunikationssektoren: skippere, søfolk, fragtmænd, prammænd, handelstjenere, oksedrivere, men også bødkere, møllere, bryggere og humleførere fandt øget afsætning, og huderne blev råstof for garvere, skindere, sudere, skomagere, remsnidere m.fl. store håndværkslav i senmiddelalderens byer.[12]

Men først og fremmest gav de nye varebrancher inden for massevarerne en langt bredere konsumentskare. De tidligere overvejende luksusbetonede varer som klæde, pelsværk, voks, krydderier og ravarbejder henvendte sig decideret til en relativt snæver overklasse, mens massevarerne: korn, fisk, øl, fedevarer, huder eller tømmer og skibsfartsartikler

[10] Se Ekskurs s. 382ff.
[11] Se Ekskurs s. 392ff.
[12] Udbygningen af kommunikationssektoren er især fremhævet af Fr. Lütge: Deutsche Sozial- under Wirtschaftsgeschichte 3. Aufl. Berlin 1966 s. 239ff og 262f.

som hamp, hør, beg, tovværk fandt aftagere i langt bredere befolkningslag. Det er karakteristisk, at det nye inden for tekstilbranchen i senmiddelalderen netop var billigere klædesorter og linned- og bomuldsartikler, der til dels tog sigte mod nye befolkningslag, ikke mindst blandt den købedygtige byoverklasse.[13]

De udbredte efterårsmarkeder for kvæg var beregnet på slagtning og nedsaltning til vinterforråd eller eksport af konserverede slagtningsprodukter. Også smør og huder måtte saltbehandles for at holde sig. Denne enorme konserveringsindustri gjorde i senmiddelalderen salt, der oprindelig havde været en luksusvare for overklassen, til en nødvendighedsartikel for den almene samfundshusholdning. Trods de meget store tilførsler til Norden af fransk Baiesalt og i 1400-tallet tillige af portugisisk havsalt, var produktionen og afsætningen af Lüneburgsalt – ikke faldende, som forskningen hidtil har antaget – men tværtimod stigende ifølge de seneste resultater.[14]

Den umådelige byggevirksomhed i byerne, det gotiske kirke- og klosterbyggeri, rådhuse, gildehuse, lavshuse, købmandsgårde vidner om velstand og øget købekraft i bysektoren, og det gav arbejde til murere, tømrere, teglværksarbejdere, tagdækkere, malere, glasmagere, billedsnidere, bronzestøbere o.m.fl. specialhåndværk. Og de trykkede korn- og næringsmiddelpriser gav billigere kost, så håndværkerne nød godt af stigende reallønninger. Ikke uden grund kalder Abel senmiddelalderen for »goldene Zeit der Handwerker«.[15]

Dyrere kostvaner, fornemmere boligkomfort, mere luksus i beklædning og enorme summer ofret i offentlige institutioner og organisationer: kirker, klostre, stiftelser, rådhuse, gilde- og lavssammenslutninger. Alt taler for gunstige erhvervsbetingelser og voksende købekraft i bysektoren, hvilket forklarer vandringen fra land til by. Selvom folketallet i byerne generelt måske stagnerede eller var svagt faldende, så var bybefolke-

[13] Om billigere tyske klædesorter se f.eks. H. Jecht: Beiträge z. Geschichte des Waidhandels und Tuchmachergewerbe Görlitz, 1923, om lærredsstoffer se: G. Aubin & A. Kunze: Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkämpfe. Stuttgart 1940, om bomuldsstoffer se: Wolfgang v. Stromer: Die Gründung der Baumwollindustrie im Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 17) Stuttgart 1978.

[14] Enemark: Salthandel (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Red. A. Karker (cit.: KLNM) XIV 1969 sp. 707 og der anførte henvisninger om Lüneburg saline sp. 710).

[15] Abel: Agrarkrisen 1978 s. 61-67. Lütge fremhæver stigende differentiering og specialisering inden for håndværket (a.a. 1966 s. 257) ligesom H. Mottek: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands I Berlin 1977 s. 175-192.

nings-% måske alligevel stigende, da det samlede folketal jo faldt føleligt. I alt fald var byernes økonomiske kapacitet givetvis stærkt stigende sammenlignet med landbefolkningens i senmiddelalderens Vesteuropa.

Dansk handel i senmiddelalderen

Tegner billedet af bysektorens erhvervsbetingelser i senmiddelalderen sig mere usikkert i forskning end billedet af agrarsektoren, når vi bevæger os på europæisk plan, så gælder det dog i langt højere grad, når vi vender blikket mod vurderingen af danske forhold.

Til belysning af dansk handel og landbrugseksport i 16. århundrede har en baggrund om de vesteuropæiske konjunkturforhold og den såkaldte »prisrevolution« længe været en selvfølge i alle danske fremstillinger. Det virker derfor ejendommeligt, når man vender blikket mod senmiddelalderen, at konstatere, at handelen stadig som i Erslevs og Arups tid udelukkende betragtes som et spørgsmål om forholdet til hanseaterne.

Det var det naturligvis *også*. Men kan man forestille sig, at Danmarks handelsvilkår i 1300- og 1400-tallet skulle have været ganske uberørt af det forannævnte hovedtema omkring koncentrationen af landbrugsproduktionen i europæiske hovedzoner, og faste forsyningslinier i næringsmiddeldistributionen for hele Nordvesteuropa? Den baltiske kornrute gennem Øresund med toldpligt i Helsingør og de jyske okseveje sydover synes dog at understrege Danmarks tætte relation til temaet.

Ikke desto mindre har dansk handelshistorie i senmiddelalderen overhovedet ikke været anskuet fra denne synsvinkel. Den hidtidige forskning har været domineret af konkurrencemomentet mellem danske købstæder og hanseatiske gæster og vinterliggere, og af den danske konges holdning til den hollandsk-hanseatiske handelskonkurrence i Norden. Lad os prøve at anlægge en lidt anden grundbetragtning på de oplysninger, vi har om handelen i senmiddelalderens Danmark. Vi kan passende starte med Skånemarkedet.

Skånemarkedet

Da Skånemarkedet i årene omkr. 1400 mistede sin betydning som internationalt varemarked og i de følgende 100-150 år reduceredes til en – ganske vist stadig betydningsfuld – sildesalteplads, finder Arup en hovedårsag i lybækkernes ukloge forsøg på at fortrænge de vesteuropæiske konkurrenter fra markedet, så disse (engl., holl.) fremtidig sejlede direkte til de baltiske havne i den indre Østersø, hvilket blev

begyndelsen til Sundruten til største skade for lybsk handel ad Traveruten mellem Lybæk og Hamborg.[16]

At Sundruten i længden viste sig såre skadelig for Traveruten, har Arup da ret i, men har han også ret i, at baggrunden for dens opkomst lå i forfejlet lybsk politik på Skånemarkedet, sagt på en anden måde: mener Arup, at Lybæk ved en anden politik ville have kunnet forhindre, at Sundruten kom i gang og blev fremtidens kommunikationslinie mellem Vest- og Østeuropa. Massevarerne korn og tømmer, der ikke kunne bære omladningsomkostningerne ad Traveruten var det egentlige grundlag for Sundrutens succes. Derfor vil jeg hellere se denne nye kommunikationsåre som et led i den agrarzoneopdeling, der i 1400-tallet afgørende delte Europa op i en slags specialvareproducerende vesteuropæiske I-lande – hvis jeg tør anvende et så moderne udtryk – mens Nord- og Østeuropa fik tildelt rollen som næringsmiddel- og råstofforsynende U-lande. Denne udvikling bundede, som jeg har søgt at vise, langt dybere og var naturligvis uafvendelig uanset lybsk handelspolitik på Skånemarkedet.

Både Erslev og Arup peger desuden på, at de lybske købmænd med Skånemarkedets svindende betydning for den almindelige varehandel i stedet opsøgte de danske købstæder, der i løbet af 1400-tallet måtte værge borgernes handel mod konkurrence fra tyske gæster.[17]

Efter Kromans udgave af de danske stadsretter og byprivilegier i 1950'erne har gæsteretsforskningen fået et langt mere nuanceret og lettilgængeligt kildegrundlag at bygge på, end Erslev og Arup havde. Ingen har imidlertid under den fortsatte gæsteretsforskning fundet anledning til at anfægte Erslevs og Arups forsøg på at kæde grundlaget for hele gæsteretsproblemet i de danske købstæder sammen med Skånemarkedets dalende betydning som internationalt varemarked.

Curt Weibull har på grundlag af lybske pundtoldregnskaber fra årene omkr. 1400 kunnet fastslå, at Lybæk allerede da havde kontakt med byer overalt i Danmark. Mindst 500 småskuder pr. år besørgede sejladsen mellem Lybæk og Danmark (uden for Skånemarkedet) = gennemsn.

[16] E. Arup: Danmarkshistorie II 1932 s. 165, jfr. Arup i Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte Jena 1932 s. 47-48. – Klaus Spading (Holland und die Hanse im 15. Jahrhunderts (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte XII) Weimar 1973 s. 9) advarer mod at lade handelsforbudet bære for stort ansvar for hollandsk udebliven fra Skånemarkedet, der som mellemhandelsstation havde overlevet sig selv. H. J. Smit (De opkomst van den handel van Amsterdam. Amsterdam 1914 s. 111) lægger hollandsk fremstød mod den sydlige Østersøkyst allerede omkr. 1370.

[17] Kr. Erslev: Samfund og Stat i Middelalderen (Danmarks Riges Historie II u.å. (ca. 1900) s. 579f, Arup: Danmarkshistorie II s. 165, jfr. i Dänische Wirtschaftsgeschichte Jena 1932 s. 48ff.

50-60 skuder pr.md. i sejlsæsonen (d.v.s. 1-2 skibe daglig afgang fra Lybæk mod dansk destination). Lasten til Lybæk var korn, kød, fedevarer og huder. – Salt, læder, humle, øl og jern gik den anden vej.[18]

Smør, fedevarer og huder hentede lybske købmænd imidlertid også hjem fra Skånemarkedet, hvilket klart fremgår af Weibulls pundtoldmateriale. Men toldtariffer fra 1360'erne antyder, at det åbenbart også var normale varer på markedet, før lybækkerne fortrængte englændere og hollændere fra Skånemarkedet i 1380'erne. Valdemar Atterdags privilegier for Malmø 1360 og Lund 1361 regulerede netop de tyske gæsters opkøb af disse varer.[19]

De ændrede kostvaner og storbyernes stigende efterspørgsel efter forarbejdede og konserverede kvægprodukter, som netop blev fremhævet som et særkende ved den ændrede handelsstruktur i senmiddelalderens Vesteuropa, kan altså iagttages i lybsk opkøb på Skånemarkedet og i omegnen af dette allerede i 1360'erne, og i årene omkr. 1400 havde det bredt sig omtrent til alle dele af Danmark.

Disse varer gik imidlertid ikke *blot* til hansebyerne. I 1271 og 1283 opregnes korn, kød, smør, fedt, talg foruden heste og fisk som de varer, der fortrinsvis udskibedes fra Ribe til byer i Flandern. I 1368 omtales de samme varer i en udførelsestilladelse til byen.[20]

Det almeneuropæiske billede af de længere forsyningsruter for korn og kvægprodukter har altså ganske klart sat sig spor i såvel lybsk som vesteuropæisk efterspørgsel efter disse varegrupper i Danmark allerede i 1300-tallet, ovenikøbet tidligst registreret fra Vesteuropa, så smukkere kan det jo ikke være.

Landhandel, forprang, bondesejlads og ulovlige havne

Den nye efterspørgsel efter danske landbrugsvarer rejste øjensynlig problemer i det tilvante danske handelsmønster. Ifølge indledningen til købstadforordningen 1422 har borgerne klaget over, at bønder, vornede og forprangere driver købmandsskab på landet med klæde, humle, stål,

[18] C. Weibull: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400 (Scandia 32 1966 s. 86-92).

[19] Weibull ibid. s. 84, D. Schäfer: Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen. 2. Aufl. Lübeck 1927 s. XCII ff, byprivilegierne i Danmarks gamle Købstadlovgivning. Udg. E. Kroman (cit.: DGK) IV s. 21 § 13, s. 34 § 8-9 (til dels gentagelse af Magnus' priv. 1353 § 11-12 s. 31).

[20] DGK II s. 61 (1271 6/4) s. 70 (1368 20/5), Diplomatarium Danicum 2. rk. III 1939 nr. 67 (1283 15/73).

sardug og lærred.[21] Det er varer, de åbenbart har skaffet sig ved handel med tyskerne på fiskelejerne, hvor det hævdes, at alle og enhver køber »hwat them luster oc gøre stoort forkøp, bothe vpa sild, pa fæ (dvs. kvæg) oc vpa alle hande køpmanschap«. Afgrænsningen til Skånefeddene var åbenbart ikke længere så entydigt, for der tales om tilstrømning til nye fiskelejer i landet. Her er formentlig tænkt på Dragør og København, men sandsynligvis også på sildefiskerierne om foråret i Limfjorden. I 1360'erne forhandles Niphering (dvs. sild fra Nibe) på sildetorvet i Lybæk, og i 1385 omtales det i toldregnskab i Rostock.[22]

Det var meget naturligt, at de hanseatiske købmænd især søgte at dække deres nye behov for landbrugsvarer i omegnen af de lokaliteter, Skånemarkedet, Dragør og Limfjorden, hvor sildesaltningen i forvejen trak dem til, og de opdagede naturligvis snart, at de danske købmænds mellemhandleravance kunne spares, om de kunne få direkte kontakt med producenterne, bønder og godsejere, under påskud af den fri uindskrænkede handel, der gjaldt på frie årsmarkeder.

Malmø, København og Ålborg følte sig tidligt trængt af de tyske gæsters landkøb uden for markedspladsen og uden for markedstiden. Bøndernes varekøb i tyskernes boder til gengæld for de solgte landbrugsprodukter, drev de åbenbart forprang med på landet, så både tyske købmænd og danske bønder så deres fordel ved handelskontakten.

Et af stridspunkterne mellem Malmø og de tyske købmænd gjaldt Skånemarkedets udstrækning i tid. Danskerne hævdede, at det ophørte St. Mikkelsdag (29/9), tyskerne St. Dionysius dag (9/10).[23] Siden disse 10 dage spillede en væsentlig rolle for tyskerne, må det være af hensyn til opkøbet af kvægavlsprodukterne p.gr. af de normale drivnings- og slagtningstider. Fiskeriet var for længst forbi.

[21] DGK II s. 73-75, jfr. herom J. Pasternak: Erik af Pommern og købstadforordningen af 1422 15. februar (Scandia 26:2 1960 s. 329-342).

[22] LUB IV Lübeck 1873 nr. 136 (sildetorvet i Lybæk), Hanserecesse III Leipzig 1875 nr. 186 (s. 164) (Rostock 1385). Om Limfjordssildefiskeriet se KLNM X 1965 sp. 573-75, Harry Christensen: Ni tværsnit af Nibes historie Nibe 1977.

[23] Johs. Hansen (Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels u. der Getreidepolitik Lübecks (Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien u. Hansestadt Lübeck Bd. I:1 Lübeck 1912) s. 25) omtaler datostriden, som han dog mener først opstår 1468/69 (HR 2. Abt. VI nr. 249 § 19, 250 § 3 og Hansisches Urkundenbuch (cit. HUB) IX nr. 636 § 4). Det kan imidlertid ikke passe, for hanseaterne klager herover allerede i 1417 (HR VI nr. 387 § 5 & § 8), og forbudet mod handel efter 29/9 optræder da også i Malmø privilegier 1415 5/5 § 24, hvilket må være anledningen til hanseklagen 1417. Men i privilegiet 1415 gentages blot en ældre bestemmelse fra Malmøprivilegiet 1360 23/12 § 24 (DGK IV s. 36f, 60f), så allerede i 1360'erne må problemet have været aktuelt.

I den tidsperiode, hvor Skånemarkedet mistede sin betydning som internationalt varemarked, hvor specielt klæde- og pelsvarehandelen forsvandt, bl.a. fordi de vesteuropæiske handlende fortrængtes fra markedet, fik Skånemarkedet åbenbart stigende betydning for de lybske købmænds indkøb af danske landbrugsprodukter, en handel som de søgte i videst muligt omfang at bringe under dække af den frie markedshandel, altså bevare i tilknytning til markedet.

Dette fjernopkøb af levnedsmidler må rimeligvis ses som et udslag af de ændrede handelsstrukturer med udgangspunkt i Vesteuropa, som nu via Lybæk nåede Danmark, hvor lybækkerne i forvejen var vante til at handle. Denne handel havde intet at gøre med den klæde/pelsværksomsætning, der tidligere havde udspillet sig på Skånemarkedet, men som i 1400-tallet var totalt forsvundet.

Når landbrugsvareopkøbet bredte sig til hele Danmark, havde det derfor heller intet at gøre med Skånemarkedets svindende handelsbetydning som klæde- og pelsvarecentrum således som Erslev og Arup har formodet. Det var simpelthen en følge af et stigende behov, der ikke længere lod sig tilfredstille i omegnen af Malmø, København og Ålborg, hvor sildesaltningen hidtil havde ført tyskerne hen. Hele Danmark var i færd med at blive Lybæks forsyningsopland for disse varer. For rostockerne tjente Oslo og Tønsberg, ja hele Vikenområdet, samme funktion.[24] Allerede i årene omkring 1400 er sejladsforbindelsen mellem Lybæk og alle dele af Danmark, som Weibulls tal fra pundtoldsregnskaberne viser, ganske anselig.

De mange småskuder var dog næppe alle i købmandsbesiddelse. Stadig hyppigere lyder klagerne fra købstæderne især på de sydlige danske øer: Svendborg, Rudkøbing, Nakskov og Stege. Bønderne sejler deres landbrugsartikler til Lybæk og gør indkøb af salt, humle, øl, stål m.v., som de siden videreforhandler på landet, og de tyske købmænd opkøber alle landbrugsvarer i ulovlige havne, så varerne ikke føres til byens torv til borgernes forsyning.[25]

Forprang og landkøb skulle forbydes og handelen forlægges til købstæder, torve og markeder, står der i forordningen 1422. Men borgerne tog åbenbart heller ikke i betænkning at tage sig selv til rette overfor – hvad de betragtede som indgreb i deres erhvervsrettigheder. Adel og

[24] G.A.Blom i Det nordiske Syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden. Århus 1957/1972 s. 15f.

[25] Om bondesejladsen se artiklerne: Skudehandel, Östersjöhandel og Kornhandel (KLNM XVI sp.2, XXI sp.45-47, samt IX sp.148-151).

gejstlighed har – som det fremgår af indledningen til 1422-forordningen – også givet deres utilfredshed til kende over »gemmerlicht oc vskiellicht regiment meth kopmanscap oc hantering – ther then ene scal berghe sik aff meth then annen og serdeles i wore købstædher«. Man søger i forordningen ved markering med torvetegn at angive borgernes fortrinsret til at handle før kl. 10.[26]

Lidt mere tilbageholdende var man med at forbyde bøndernes sejlads med deres egne produkter, men de måtte naturligvis ikke drive erhvervshandel med de hjembragte varer på landet. I 1447 fik beboerne på Tåsinge lov til at udføre deres heste, øg, øksne og køer til Tyskland, hvis der ikke var udførselsforbud; men deres korn, mel, smør, honning o.a. »ædende varer« (dvs. levnedsmidler), som de ville sælge, skulde føres til Svendborgs torv.[27]

I 1480 forbydes det beboerne på Thurø, Strynø, Strynøkalv, Birkholm, Hjortø, Skarø, Drejø, Tåsinge og Ørkel at bruge ulovlige havne og sejlads til Tyskland til skade for Svendborgs borgere.[28] Eksempler af denne art vedrørende enkelte købstæder er meget talrige og viser et generelt problem: Torvehandelsstrukturen var åbenbart i færd med at bryde sammen.

Bag den mærkbart stigende lybske interesse for danske landbrugsvarer lå antagelig hollændernes øgede opkøb i lybækkernes og hansebyernes normale forsyningsområder. Straks efter 1400 lyder de stadige klager over hollandske kornopkøb i mecklenburgske og pommerske kliphavne, altså direkte hos producenterne uden om den hanseatiske mellemhandler.[29] Trods ihærdige foranstaltninger lod denne trafik sig ikke standse. Forklaringen er enkel: hollænderne bød mere for kornet end producenterne var vant til at få hos lybækkerne, ligesom de lybske købmænd i Danmark bød danske bønder og godsejere mere for deres landbrugsvarer end torveprisen i de danske byer.

Men den hollandske skipper kunne afsætte korn og fedevarer til endnu højere priser i de vesteuropæiske byer. Det er prisforskellen, der betinger den fjernhandelstrafik med korn og andre næringsmidler, der er så karakteristisk for senmiddelalderen – og som altså også er afgørende for at se danske handelsvilkår i det rette perspektiv.

[26] DGK III s. 74 f, Pasternak i Scandia 26:2 1960 s. 331.
[27] DGK III s. 539.
[28] DGK III s. 542.
[29] K. Koppmann: Zur Geschichte der mecklenburgischen Klipphäfen (Hansische Geschichtsblätter (cit.: HGbll)) 1885 s. 105, F. Vollbehr: Die Holländer und die deutsche Hanse (Hansische Pfingstblätter 21 1930) s. 27 f, Spading a.a. s. 11-12.

Handelen med levende kvæg[30]

Skibsfragterne med slagtekvægprodukter fra danske og andre Østersøhavne dækkede ingenlunde Lybæks samlede behov for disse varer. Knochenhauerne indkøbte store flokke af levende okser i byens omegn og førte dem til efterårsmarked og slagtning med henblik på byens vinterlagre af saltkød. Denne indsamling og drivning i efterårsmånederne var helt normalt for alle større byer i senmiddelalderen.

Men knochenhauernes opkøbsveje blev længere og længere i løbet af 1400-tallet, og som Køln forsynedes fra fjerne egne, nåede lybske, hamborgske og lüneburgske købmænd og knochenhauere først til de fjerneste egne af Holsten og Slesvig for derefter at opsøge Jylland og Fyn. Omkring midten af 1400-tallet har der etableret sig faste driverruter ned gennem halvøen, og oksemarkeder i Ribe og Kolding i september/oktober må betragtes som en realitet. Fynske kontingenter af dyr færgedes fra Assens over Årøsund til Haderslev, hvor de sluttede sig til de østjyske flokke. Vejene sydover mødtes i Gottorp, hvor toldstedet lå. Toldregnskaber i 1485 og enkelte år i 1490'erne registrerede 10-12000 fortoldede okser i sept.-okt. måned tilligemed nogle få tusinde i forårsmånederne marts-april.

Både Ribe- og Koldingmarked og Assens færgested registreres tydeligt såvel i de ældste Gottorpregnskaber som i dronning Christines hofholdningsregnskaber 1501-21 (det var Hans' dronning, der oppebar indtægterne fra disse byer). De samme 3 byer genfindes i Christian I's handelsforordninger 1475 og 1477. Når danskere ikke måtte drive okserne længere sydpå end til disse byer, hvor de skulle sælges til tyske opkøbere, således som der står i forordningerne, så genspejler det faktisk den virkelige situation. Der er ingen grund til – som Erslev og Arup gør det - at lægge handelspolitiske motiver om at vælte tolden over på opkøberne i denne forordningsbestemmelse.[31] Når omsætningen blev bundet til marked og færgested, sikredes toldoppebørslen, hvilket utvivlsomt har været kronens hovedinteresse, altså et rent fiskalt ærinde.

De danske oksehandlere var ikke knockenhauere som i de tyske byer. Mange var prangere; men andre tilhørte købmandsklassen og tilmed hyppigt den rigeste og mest ansete gruppe, der ofte beklædte rådmands-

[30] Generelt om dette afsnit se Poul Enemark: Okschandelens historie ca. 1300-1700 (særtryk af: Sortbroget kvæg. Red. A. Petersen m.fl. 1983) især s. 13-15 og 19-27.

[31] Handelsforordningerne i DGK III s. 106-110, Erslev a.a. s. 581, Arup: Danmarkshistorie II s. 260.

og borgmesterstillinger. Det var sandsynligvis kun de færreste, der kunne mobilisere tilstrækkelig kapital til at kaste sig ud i denne omsætning.[32]

I 1480 hedder det i privilegium til Ribe at »Wore borgere i Ribe mwe søge oc faræ effther theres næring oc biergning allesteds i wort land Judland oc annerstedt i wort rige Danmarck meth theres købmantzschab og ighen købe øxn oc annet effter thi, som the tilforen pleye at gøre«. Formuleringen efterlader ingen tvivl om, hvilken opkøbsvare, der betød mest for Ribeborgerne.[33] Men der findes adskillige tilsvarende vidnesbyrd om den stigende opkøbsinteresse, der spores i det ganske land efter levende okser, ja, helt op til landskaberne, der grænsede op til Sverige.

I en forordning af 1472 gentages forbud mod, at bønder drev købmandskab på landet. Nyt var det derimod, at de heller ikke måtte hjemmeslagte og føre flået kokød til købstæderne. De skulle i stedet føre levende kvæg til byerne. Arup peger på, at slagtererhvervet skulle sikres i købstæderne.[34] Det kunne dog også opfattes som et lod i vægtskålen til fordel for købmændenes eksport af levende dyr over for den tidligere enerådende udskibning af slagtningsprodukter, der især holdt sig længe på Sjælland og i Skåne.[35] Det var faktisk to erhvervsmønstre, der her brødes, og der er næppe tvivl om, at købmændene havde lettest ved at få sikkert greb om eksporten af de levende okser.

Der har været en tilbøjelighed til at overse – eller i alt fald undervurdere betydningen af udskibningen af danske slagtningsprodukter. Det er næppe berettiget, selvom vi ikke rigtig har kilder til at belyse omfanget af denne skibsfragt i løbet af 15. århundrede. Ifølge lybsk pundtoldregnskab 1492 udskibedes dog 60.000 huder fra danske havne blot til Lybæk. Til sammenligning androg eksporten af levende okser forbi Gottrop i 1491 kun 18.000 dyr, eller – sagt på en anden måde – kun 30% af det antal slagtede okser, der havde leveret huder til udskibningen blot til Lybæk.[36]

Eksporten af de levende okser var 1400-tallet igennem i alt væsentligt sommergræssede dyr, der gik til efterårsslagtning og saltet vinterforråd i

[32] Navnlig i 1400-tallet har måske flere danske oksehandlere end tidligere antaget snarere været prangere og ikke nødvendigvis tilhørt købmandsklassen, se herom Enemark: Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500 (Sønderjyske årbøger 1989 s. 67-98) eller Enemark: En nordjysk Prangerfamilie gennem 4 generationer (Skjolde-Slægter-Steder. Festskr. til Knud Prange. Odense 1990 s. 29-47).

[33] DGK II s. 89.

[34] Arup: Danmarkshistorie II s. 259.

[35] Enemark a.a. 1983 s. 20, 47-49.

[36] Ibid. s. 19-21, jfr. art. Skinnhandel og Smørhandel (KLNM XV 1970 sp. 525-29, XVI 1971 sp. 326-332).

de nordtyske hansebyer. Kun et lille kontingent fortoldedes om foråret; men i de første to årtier af 1500-tallet tog forårseksporten fart. Det var dyr fra stald (de senere så almindelig kendte staldøksne), der efter afsætning førtes til fedning i marskegnene for at være tjenlige til næste års efterårsslagtning i hollandske og vesttyske byer. Men dette erhvervsmønster hører først en følgende tid til.

Købmænd og håndværkere

Købstadsforordningen 1422 vidner ikke blot om modsætningerne mellem borger og bonde. Der var åbenbart også dyb uenighed mellem købmænd og håndværkere og afgrænsningen af deres erhverv. Håndværkerne foreholdes, at de må bjerge sig og ernære sig af deres håndværksembede: bager af bagning, sudere af skogerning og så fremdeles, mens købmandsskab er forbeholdt den del af borgerne, der intet håndværksembede har. De håndværkere, der »fare vschiellighe meth sin hantering«, må stå til ansvar herfor over for borgmestre og rådmænd bistået af byfogeden. Da byrådet således har kontrollerende funktion over for håndværkerne, var det for så vidt naturligt, at håndværkerne ikke kunne få sæde i rådet, således som forordningen 1422 fastslår.

De retningslinier, der udstikkes mellem de to hovederhvervsgrupper i købstæderne i 1422, fulgte stort set samme baner, som var kendt i udlandets byer. Lybæk og hansebyerne var sikkert det direkte forbillede. Men de modsætninger mellem håndværkere og købmandspatriciat i byrådene, som var et særdeles markant træk i bybilledet i løbet af 14.-15. århundrede, og som rystede en lang række vesteuropæiske og tyske byer, kan altså også spores i danske byer i 15. århundrede, selvom uroligheder aldrig nåede det omfang, man kendte i udlandet.[37] Det føltes dog nødvendigt i 1422 at indskærpe det menige borgerskab i købstæderne, at de ikke måtte afsætte borgmestrene uden konges/rigsråds samtykke.

Byrådets kontrol med håndværkerne kunne let give anledning til splid. Selv om varekontrollen i praksis gerne lå hos lavsoldermændene med ansvar over for rådet, så var pris- og lønkontrol hos magistraten.[38] De

[37] Om uroligheder i nederlandske byer i 14. århundrede se f.eks. H. Pirenne: Economic and Social History of Medieval Europe. London 1965 (eller senere udg.) s. 201 ff, især s. 206. Om uroligheder i tyske byer i 14. og 15. århundrede se f.eks. Fr. Lütge a.a. 1966 s. 205 ff, Ph. Dollinger: Die Hanse. Stuttgart 1966 (eller senere udg.) s. 176-186, H. Hausherr: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. b.z. Höhe des 19. Jahrhundert s. 3. Aufl. Köln/Graz 1960 s. 13 ff.

[38] Art. Varukontroll i KLNM XIX 1975 sp. 551-555.

stigende håndværkerlønninger har vel også tilsmilet danske håndværkere, især i næringsmiddelbranchen: bagere, slagtere, bryggere og i læder- og skindbranchen: garvere, skindere, skomagere. Den store eksport af huder til Lybæk og hansebyerne som råstof for disse byers store skomager-, skinder-, garver- og remsniderlav tyder dog ikke på nogen voldsom udvikling af disse håndværksfag i Danmark, hvor man jo måtte konkurrere med de tyske færdigvarer i læderbranchen. Tysk øl har også været en alvorlig konkurrent for de danske bryggere, der tillige måtte kappes med hjemmebrygningen.

Ligesom de billige østeuropæiske næringsmidler skabte vanskeligheder i Vesteuropa, specielt for kornproducenterne, så måtte den lette adgang til vesteuropæiske og tyske håndværksartikler virke hæmmende på udviklingen af egne håndværksfag i nordiske og baltiske landes byer. Håndværkerindflydelsen i de små danske byer var sikkert for uvæsentlig til at betyde nogen alvorlig fare for det købmandsdominerede bystyre.

Et hovedproblem 1400-tallet igennem var derimod bekæmpelsen af landhåndværkerne, og her havde bystyre og byhåndværkere fælles interesser. Derimod bekæmpede bystyret lavenes forsøg på urimelig monopolisering ved begrænsning af tilgangen til fagene, f.eks. ved høje indtrædelsesgebyrer til lavene, hvilket bl.a. ses af købstadforordningen 1422.[39]

Adelig handel

Selvom den egentlig udfordring mellem adelige godsejere og købmænd i handelsomsætningen muligvis bevidst er undgået i købstadforordningen af 1422, så lod interessemodsætningen sig naturligvis i længden ikke skjule.[40] Den måtte blive en uundgåelig følge af, at adelen var storproducent af de levnedsmidler, som de tyske købmænd efterspurgte i stadig stigende mængde i Danmark i senmiddelalderen.

Og kunne man nægte godsejerne at sælge deres egne produkter til hvem, de ønskede? Mens bønderne på Tåsinge i 1447 fik påbud om at føre deres korn, mel, smør og honning til Svendborgs torv, hvis de ville handle, fik hans velærværdighed bisp Ulrik af Århus, der havde gods på Tåsinge, tilladelse til frit at sejle sin egen gårds avl til Tyskland på eget skib.[41]

[39] Art. Lav II i KLNM X 1965 sp. 363-365.
[40] Antydes af J. Pasternak i Scandia 26:2 1960 s. 336 f, 339 f.
[41] DGK III s. 539.

Netop her kom skillelinien til at gå – i det mindste i forordningsbestemmelserne, om man så ellers kunne få dem respekteret. Egen avl måtte adelsmanden sælge til hvem, han ville, eller eksportere toldfrit på eget skib. Men erhvervshandel var forbeholdt købmanden. Det var dog i praksis umuligt at afgøre, om det var korn og smør fra hovedgården eller landgildeafgrøder, godsejeren solgte, hvilket betød en væsentlig forøgelse af begrebet egenproduktion.

Grethe Ilsøe har samlet en del spredt kildemateriale – mest brevstof – til belysning af danske adeliges nære handelsrelationer til de tyske hansekøbmænd, der aftog deres korn, smør og slagtningsprodukter og i stedet skaffede dem de importvarer, de ønskede.[42] Adeligt indkøb til eget behov kunne foretages hos hvem som helst og kunne importeres toldfrit. Det adelige behov var i forordningen 1475 defineret som »bords og gårds behov«, altså den adelige sædegårds husholdning, men naturligvis ikke fæstebønderne.[43] Spørgsmålet var blot, om denne distinktion ville kunne kontrolleres. Der er i alt fald næppe tvivl om, at den fra tid til anden er blevet overtrådt.

Adelig økonomi fik også herhjemme krisen at føle i 14.-15. århundrede. Stigende arbejdslønninger, men vel især manglende arbejdskraft og mange ødegårde og dalende landgilde må have skabt problemer i mangt et adeligt budget. Men afsætningspriserne for korn, og måske især for smør, fedevarer og huder til hanseatisk prisniveau er sikkert forekommet ret fordelagtige efter dansk målestok. Her minder den danske situation måske mere om den østeuropæiske producents end om den vesteuropæiskes.

På handels- og lensindtægterne har den danske højadelige godsejer velsagtens kunnet ride krisen af i 14.-15. århundrede under en delvis omlægning af bedriften til større vægt på ekstensivt kvæghold på store sommergræsningsarealer, hvilket resulterede i stor afsætning af efterårsøksne eller slagtning og udskibning af kød, fedt, talg og huder.[44]

Lavadelen havde ikke de samme muligheder, men måtte i første omgang søge at klare sig igennem som fogeder, regnskabsførere og klienter i forvaltningen af krongods, bispelen og i højadelig tjeneste.[45]

[42] G. Ilsøe: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen (Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på 60-årsdagen 11/9 1966. Kbh. 1966 s. 305-336).

[43] DGK III s. 107, 109.

[44] Se f.eks. Enemark a.a. 1983 s. 15-18. Generelt om adelens grupper i 1400-tallet se Troels Dahlerup i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Rapport til Det nordiske historikermøde i Kbh. 1971. Kbh. 1971 s. 45-80.

[45] Troels Dahlerup: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder (Hist. Tidsskr. 12. rk. IV 1969/70 s. 1-43).

Det er naturligvis umuligt at måle, hvilken rolle de adelige handelsprivilegier spillede for den samlede adelige økonomi. Men det er dog bemærkelsesværdigt, at man – trods tidens gunstige definition af »egen avl« og »bords og gårds behov« – i Christian II's håndfæstning fordrede den adelige handelsret respekteret *uden begrænsninger af nogen art.*[46] At adelen klagede over Hans' møntforringelser, der stillede dem ugunstigt over for de fremmede købmænds udenlandske mønter, og at de fordrede landkøb forbudt ikke blot for de fremmede købmænd, men tillige for de danske borgere, er også et vidnesbyrd om, at handelen direkte med hanseatiske købmænd spillede en ikke ubetydelig rolle for den danske adel, der især havde kunnet udnytte de fordele, senmiddelalderens nye handelsstruktur med de lange levnedsmiddelforsyningsruter bød dansk økonomi – og da især næringsmiddelproducenterne.

Afrunding

Danmarks handel i 16. århundrede – specielt i perioden efter Speyerfreden 1544 og frem til Christians IV's deltagelse i Tredive-årskrigen i 1625 – var kendetegnet ved eksport af korn og øksne til Vesteuropa, især Nederlandene. Men en lang udvikling gik forud i 14.-15. århundrede, hvor de strukturændringer, der udgik fra Vesteuropas omlægninger i landbruget, lagde grunden til de lange tilførselslinier for levnedsmidler, specielt til de tætbefolkede konsumcentre i Vesteuropas storbyer.

I denne periode var – med undtagelse af eksporten over Ribe – Danmarks handelsforbindelser med de toneangivende aftageområder i Vesteuropa ikke etableret endnu. Derfor modtog Danmark i første omgang de nye impulser på anden hånd via Lybæk som det store aftagercentrum. Lybæk var ifølge sagens natur ikke så langt fremme i udviklingen som de centrale aftageområder i Vesteuropa, specielt Nederlandene, hvilket hæmmede Lybæk i konkurrencen med de hollandske købmænd om hovedleverandørområderne i det indre Baltikum.

I Danmark, der var et sekundært leverandørområde, spillede det ingen nævneværdig rolle i hovedparten af senmiddelalderen, men da hollændernes efterspørgsel i årene efter 1500 i højere grad begynder at interessere sig også for Danmark som leverandørområde, måtte der opstå

[46] Samling af Danske Kongers Haandfæstninger o.a.lign. Acter. Kbh. 1974 (eft. Geheimearchivets Aarsberetninger II 1856-60) s. 62 § 40.

[47] Ibid. s. 62 § 41, jfr. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536 II Kbh. 1865: Aktstykker s. 587-88.

alvorlige vanskeligheder for de lybske købmænd, og den danske regering vidste at udnytte den vanskelige lybske situation i handelskonkurrencen.

I 1521 forbød Christian II således at sejle dansk korn til Tyskland, det skulle i stedet føres til Øresundbyerne midt på den hollandske kornrute; det var sikkert en helt bevidst trussel om at orientere vor udenrigsomsætning mere direkte mod Nederlandene. Forårseksporten af øksne, der i begyndelsen af 1500-tallet voksede frem på efterårseksportens bekostning, var ligeledes et forvarsel om en ny epoke med mere direkte handelsrelationer til Vesteuropa, navnlig Nederlandene.[48]

Paradoksalt nok blev det formodentlig bekæmpelsen af hollænderne og deres eventuelle støtte til den landflygtige Christian II og senere til dennes døtres arvekrav i Danmark, der under Frederik I og Christian III førte til kortvarige eller mere permanente sundspærringer, der vendte de hollandske skipperes opmærksomhed mod dansk korn og danske kornhavne i en periode, hvor de var afskåret fra deres normale tilførsler i de indre baltiske kornhavne og derfor stormløb alle tilgængelige nordeuropæiske kornhavne.

Selvom handel med hollænderne 1531-32 efter Christian II's Norgestogt, 1535-36 under Grevefejden og 1542-44 under krigen med kejseren naturligvis var forbudt, så taler de generelle korneksportforbud og de meget høje danske kornpriser dog deres eget sprog om, hvilke fristelser danske købmænd, godsejere og bønder med kornlagre var udsat for. Danmarks lange kystlinie og mange smuthavne var ikke så let at kontrollere.[49]

I 1500-tallet var det de lybske levnedsmiddelopkøbere i Danmark, der kom i klemme i kapløbet med de hollandske skippere, der kunne byde langt bedre priser, ligesom de danske købstæders levnedsmiddelforsyninger tydeligt nok i senmiddelalderen var hårdt trængt af de bedre betalende tyske opkøbere i smughavne og ude hos producenterne.

Det var imidlertid ikke udtryk for nogen depressionsperiode i handelen i senmiddelalderen. Det var kampen om andelen i en højkonjunktur. Senmiddelalderen betød generelt en enorm vækst i handelsintensiteten og en rig tid for bysektoren, ikke blot i de dominerende vesteuropæiske egne, tillige i hansebyerne, der fulgte hurtigt efter i udviklingen vestfra, og i sidste instans såmænd også i de danske købstæder, trods klager over forprang, landkøb, bonde- og adelshandel og revner i torvehandelsstrukturen.

[48] Disse aspekter belyses hos Enemark: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik (Jyske Samlinger Ny rk. IV 1957 s. 1-20, især s. 8-9.
[49] Ibid s. 12-14.

De danske byer var dog små. Omkring 1300 har sikkert kun få talt over 3000 indbyggere – måske handelsbyerne Ribe og Slesvig og bispebyer som Roskilde og Lund. I senmiddelalderen var det netop de byer, der kæmpede hårdt mod de hanseatiske gæster og »vinterliggere«, der var i virkelig vækst: Malmø, København og Ålborg, i nærheden af tyskernes sildesaltepladser og opkøbscentre for landbrugsprodukter. Det var byer med et talstærkt tysk befolkningsislæt: gæster, »liggere« og tilflyttede borgere.

Lybæks handel på Malmø var i årene omkring 1400 større end på nogen anden nordisk by, større end på Bergen og Stockholm tilsammen; men en væsentlig del faldt i Skånemarkedssæsonen.[50] At Erik af Pommern i 1417 sikrede kronen København fra Roskildebispen, vidner om et sikkert blik for byens økonomiske muligheder. Sundruten forrykkede yderligere tyngdepunktet til sundbyerne med anlæg af Helsingør og Landskrona.

Omkring 1500 har København og Malmø vel kunnet mønstre 6-8000 indbyggere. Slesvig havde tabt sin betydning; men Ribe og Flensborg har sikkert talt 4-5000 indbyggere, og Ålborg og Odense har næppe været meget mindre. På samme tid havde Lybæk sandsynligvis 20-25000 indbyggere, Danzig måske næsten ligeså mange, Rostock sikkert 14-15000, og Hamborg velsagtens mindst 10-12000.

Den store udviklingstid for dansk handel i 1500-tallet, der med højkonjunkturen henimod 1600 bød store fortjenester til danske købmænd, der var involveret i levnedsmiddelhandel, og til krone og godsejere, der havde kornoverskud og eksportstude på stald, – tog faktisk allerede sin spæde begyndelse i senmiddelalderen, da først lybske, siden hollandske opkøbere bød store priser for den danske overskudsproduktion af levnedsmidler: korn, smør, slagtningsprodukter og levende øksne, der via de lange forsyningslinier i senmiddelalderen fandt afsætning i det industrialiserede Vesteuropa efter strukturomlægningerne i landbrugssektoren, en af de langstrækkende følger af det, der er kaldt den »senmiddelalderlige agrarkrise«.

Ekskurs
Abels agrardepressionssions-teori

I 1966 udkom 2. og stærkt udvidede og omarbejdede udgave af Wilhelm Abels Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-

[50] C. Weibull i Scandia 32:1 1966 s. 47, 50, 77, jfr. s. 93 og 98.

under Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter (1.udg. i 1935). Siden er udkommet med uvæsentlige ændringer 3.udg. 1978, en fransk oversættelse i 1973 og en engelsk i 1981, paperback i 1986.

Abel vil kortlægge de lange »trends« i kornpriserne (fra 13.-20.århundrede) som han i forskellige tidsperioder sammenligner med andre varepriser, med jordrenteniveau og med lønninger. Da møntværdi varierer fra tid til anden og fra sted til sted (i middelalderen havde man ikke engang nødvendigvis fælles national møntfod), kan de nominelle omløbspriser ikke umiddelbart bruges, men må omskrives til en fælles målestok, som Abel mener at finde i prisen udtrykt i møntens gældende sølvindhold. På basis af et områdes enkelt-pris-eksempler må gennemsnitspriser tilvejebringes, og da det er de lange »trends«, der skal frem, laves 25-års eller 50-års gennemsnit for at se hovedtendensen i århundredet i stedet for enkelt-års-kurvens heksedans. Det er således et stærkt bearbejdet kildemateriale, der fremtræder i de grafiske figurer, Abel underbygger sin tese med.

Abel finder, at kornpriserne målt i sølv stiger ret stærkt flere steder i Europa indtil 1300, men derpå følger et fald, der varer ved til omkring 1450, hvorefter en langsom stigning indtræder; et stykke ind i 16.århundrede nås prisniveauet fra ca. 1300, men efter 1550 følger en meget kraftig prisstigning. Prisfaldet i senmiddelalderen er ikke nær så markant på andre varer som på korn. Prisfaldet er mindre på kreaturavlens produkter og på industri- og foderafgrøder end på korn; men byhåndværkets produkter: tekstiler, lædervarer, metal- og bygningsartikler holder bedre prisniveau end landbrugsvarer. Arbejdslønninger faldt ikke særligt, steg endda visse steder lidt.

Udviklingen betegner Abel som en fælleseuropæisk agrardepression, der navnlig rammer kornproducenterne, hvis omkostninger (redskaber, arbejdskraft, privatindkøb) bliver dyrere i forhold til indkomsten (kornsalg) end tidligere. For byerhvervene, der skal konsumere billigere næringsmidler af samme arbejdsløn eller ved forhandling af byens relativt dyrere produkter, vil tiderne derimod bedres, eftersom kosten vil udgøre en relativt mindre del af personens løn eller indkomst end tidligere. Da det jo ikke er muligt at rekonstruere et budget og dermed fastslå en realløn for datidens håndværker, vises udviklingen ved at regne hele lønnen ud i kornmængde (kornløn).

Da mønterne forringedes ganske stærkt i senmiddelalderen, vil det, der tager sig ud som et stærkt kornprisfald målt i sølv, være ensbetydende med stagnerende eller svagt dalende kornpriser i verserende mønt de fleste steder, mens andre varer steg i nominelle priser, og lønningerne røg

stærkt i vejret. Abel har undersøgt adskilligt spredt kildemateriale, hvis udsagn han mener bekræfter, at samtiden har fornemmet udviklingen således.

Abel finder årsagen til denne udvikling i befolkningsfald som følge af gentagne pestbølger. Kornkonsumeringen faldt efter hans opfattelse stærkere end kornproduktionen, og befolkningsfaldet gav mangel på arbejdskraft. Kornbrugets svækkede rentabilitet og de bedre indtjeningsmuligheder i byerhverv fristede bønderne til at forlade landbruget og søge til byerne, der dog p.gr.a. pestepidemierne trods tilvandringen ikke formåede at holde befolkningstallet oppe, mens navnlig godsejerne led under et stigende ødegårdsproblem og faldende jordrente.

Kommentar til Abel

Grundidéen bag Abels undersøgelse og hovedtendensen i hans iagttagelser er vanskelige at komme udenom. Men der kan rettes indvendinger mod hans kildebehandling og sættes spørgsmålstegn ved en række fortolkninger. Det er i det hele taget højst problematisk, om senmiddelalderens økonomi lader sig passe ind i slet så enkel en skematisk model, som Abel antager. Man har rejst tvivl om, at prisomregningen i sølv i stedet for verserende mønt og forsøget på at erstatte realløn med kornløn ikke medfører skævheder, der vil rokke ved resultaterne. Man har overvejet, om mangel på betalingsmidler (sølvproduktionen gik i stå over hele Europa i 14. århundrede) kan have standset højkonjunkturen og sat depressionen i gang, så befolkningsnedgangen kun er en sekundær uddybende faktor. At de store kornleverandører må have lidt tab, er alle enige om, men hvorvidt bønderne blev ramt, må afhænge af, i hvilket omfang deres produktion var baseret på markedsafsætning og deres bedrift på fremmed arbejdskraft eller modsat hvilede i gårdfamiliens selvforsyning.

Fra økonomisk synsvinkel er der grund til at korrigere termen: depression anvendt om bølgedalen mellem 1300 og 1500. Depression udtrykker en økonomisk nedadgående retning. Hvis bundpunktet nås omkring 1450, er der ikke længere rimelighed i at bruge termen depression, da den økonomiske retning nu nærmest er opadgående. Hvornår 1300-tals-niveauet nås, er i den henseende ligegyldigt.

Hvis befolkningsfald og dalende kornkonsumtion er en hovedårsag til den økonomiske udvikling, er det naturligvis helt afgørende at vide, hvorledes pestbølgerne influerer på befolkningsgruppernes regenerationschancer, og hvilken rolle vandringer fra land til by har spillet. Er

f.eks. befolkningsfordelingen %-mæssig forrykket mellem by og land, og i hvilken retning?

De nordtyske byers befolkningsfald

Abel har selv i »Wüstungen des ausgehende Mittelalters« 1943 (2.udg. 1955) givet et bud på befolkningsudviklingen i de tyske byer i senmiddelalderen. Metoden, der kaldes en statistisk undersøgelse, er følgende: Hvor mindst to folketal er bevaret fra samme by i senmiddelalderen, viser det sig ifølge Abel i langt de fleste tilfælde, at det ældste er størst. Tallene er temmelig ukritisk indsamlet fra nyere og ældre bylitteratur. I enkelte tilfælde er Abel godt klar over, at det ene eller begge tal er forkerte (for store!); men hvis de er beregnet på samme måde, går han ud fra, at fejlen også forholdsmæssigt vil være ens. Når Hamborg i 1526 er anslået til 12.000 og i 1419 til 22.000 indb., er fejlen i alt fald ikke forholdsmæssigt lige stor på begge tal.

I visse tilfælde haves ikke eksakte befolkningstal, men blot relative i form af antal huse, antal skattebetalende, antal fuldborgere eller andre tal, der forudsætter en omregningskoefficient, som Abel vilkårligt sætter til 7, skønt han godt ved, at den antagelig har varieret fra sted til sted. Da det er udviklingen og ikke byens eksakte befolkningstal, han søger, mener Abel ikke, at denne vilkårlighed får betydning for det samlede resultat.

Med stigende undren følger man derefter de resummerende betragtninger. I 29 tyske byer faldt befolkningstallet fra 334.775 til 270.013 (til 81%). Ja, men så *er* det jo det eksakte folketal, der bruges. Vil den vilkårligt valgte omregningskoefficient give de beregnede byers folketal en størrelsesorden, så de vægter rimeligt i sammentællingen med de eksakte tal? Ellers bliver faldet på 19% jo forkert.

Men fra hvornår og til hvornår indtræffer så dette udregnede befolkningsfald? Byernes begyndelsesår rækker nemlig fra 1300-1444 og slutår fra 1410-1530. Abel er godt klar over, at det er lidt uheldigt, at nogle byer har slutår tidligere end andre byers begyndelsesår, men ved at regne middelår ud i begge tilfælde, hævder han, at hans beregning viser et befolkningsfald i tyske byer fra 1370-1470 på 15-20%, og da faldet jo er begyndt før 1370, må det antages i alt at have været større end 20%. Dette slutresultat godtager Postan uden reservationer som bevis for, at befolkningstallet i nordtyske byer er faldet i 14. og 15. århundrede mindst 20% (Cambr. Econ. Hist. of Eur. II 1952 s. 215, Med. Tr. & Fin. 1978 s. 184).

Rent bortset fra, at jeg finder resultatet for bastant i betragtning af de

noget problematiske statistiske kunstgreb, der må bygges på, så er det nok et stort spørgsmål, om disse spredte folketal i det hele taget kan bruges til ret meget.

Byernes befolkningsfald – hvis der i det hele taget har været et fald – kan jo ikke forventes at have artet sig som en jævnt faldende kurve over et langtidsåremål. Der må have været tale om pludselige og meget voldsomme befolkningsfald i ganske få år som følge af om-sig-gribende pestepidemier, der må have haft let spil i den tætte bebyggelse med de højst begrænsede sanitære muligheder. En epidemi fulgtes i reglen af en række år med større tilvandring end normalt, indtil hullerne var nogenlunde fyldt ud. Spørgsmålet er nu, hvor på byens befolkningsudsvingskurve ligger de tilfældige år, vi har tal fra? Ligger de umiddelbart efter, at en pestepidemi har tyndet ud, eller efter, at tilvandringen i nogle år har fyldt op igen? Det ved vi intet om.

Et andet spørgsmål er tilvandringens omfang, der jo er udtryk for fristende indtjeningsmuligheder. Man tør nok slå fast, at vandringen fra land til by må vidne om byernes generelt bedre erhvervsmuligheder. Da byerne under de stadige pestbølger ikke kunne reproducere deres befolkning selv, blev byernes folketal afhængigt – ikke blot af pestens høst, men tillige af byens erhvervsbetingelser. Skiftende erhvervskonjunkturer blev afgørende for, om byen voksede eller faldt i indbyggertal, men p.gr.a. den store dødelighed og de omfattende vandringer kunne forandringer indtræffe ganske hurtigt.

Kornprisdannelsen sker i økonomiske småsamfund

En afgørende indvending mod Abels regelrette model til kornprisdannelsen efter udbud og efterspørgsel er desuden, at der ikke eksisterede et fælleseuropæisk kornmarked i senmiddelalderen, hvor denne prisdannelse kunne etableres. Kornomsætningen fandt sted i langt mindre økonomiske enheder, der traditionelt var trafikalt afrundet (byen og et større eller mindre opland, en flodbys tilførsler fra flodens opland, en havnebys tilførsler fra nærliggende kystegne og øer o.s.v.). Stærkt divergerende prisniveau fra område til område vil være et incitament til korntransport mellem områderne, navnlig i krisesituationer, hvilket vil gribe helt forstyrrende ind i Abels model. I den forbindelse skal peges på korntransporterne fra Østeuropa gennem sundet til Vesteuropa.

Abels gruppering af priseksemplerne efter nutidige nationalstatsgrænser har utvivlsomt efter samtidens kommunikationsforhold været et helt kunstigt opdelingsprincip, der tenderer i retning af at udviske de økonomiske småsamfunds særkarakteristika. Eksempelvis vil franske

kornpriser fra Normandiet sandsynligvis have mere til fælles end sydengelske priser og efterspørgslen fra Nederlandene end med sydfranske kornpriser fra Langedoque og Marseilles, der muligvis mere er influeret af forhold bestemmende for norditalienske kornpriser fra Podalen.

Rye prices in Königsberg (in grams of silver per 100 kilograms)

Date	Price	Date	Price
1399	18.2	1494	9.0
1405	16.2	1508	8.5
1432	15.5	1536	14.7
1448	14.5	1556	22.1

Kaster man et blik på Abels tabel 1 (3. udg. s. 308f) over tyske rugpriser bestemmende for kurveforløbet i fig. 1, der jo er konstituerende for Abels teori, opdager man unægtelig på detailplanet en kildebehandling, der må vække en vis skepsis. For 1340'erne baseres rugprisen udelukkende på Braunschweigpriser, der viser prisfald i 1350'erne i forhold til foregående årti, men som følge af de langt højere Frankfurtpriser, der foreligger fra 1350'erne, udviser de fællestyske gennemsnitspriser alligevel en stigning. 1490'erne viser pæn prisstigning i Frankfurt, Xanten og Strassburg i forhold til foregående årti, men da de lave Slesvig-Holsten-Hamborgpriser i dette årti er kommet med i gennemsnittet, forsvinder den vesttyske prisstigning i det fællestyske gennemsnit i 1490'erne. Det er jo ganske irrelevante faktorer, der her spiller ind på det tyske 10-årsgennemsnit.

I 1430'erne var priserne høje i Vesteuropa. En stærk stigning i forhold til 1420'erne spores især i Frankfurt og Göttingen, lidt mindre i Strassburg, men i Slesvig-Holsten indtrådte derimod i 1430'erne et markant fald i rugpriserne i forhold til foregående årti. Hvis den stærke prisstigning i Nederlandene og Vesttyskland har kaldt billigt baltisk korn på markedet, kan det måske have virket pristrykkende i Slesvig-Holsten, der antagelig normalt har været mere alene om eksporten til Vesteuropa. Under alle omstændigheder er prisbevægelsen i 1420'erne og 30'erne i Slesvig-Holsten og Vesttyskland modsat rettede, hvilket nærmest udvisker begge bevægelser i Abels gennemsnitspris, som ganske vist stiger lidt; men ville den mon også have gjort det, hvis man tilfældigvis havde haft bevaret de lave priser fra Braunsweig i dette årti?

I 1470'erne har vi meget lave priser i Frankfurt, Göttingen, Strassburg og Xanten, men derimod høje priser i Slesvig-Holsten og Hamborg. Eksemplerne kunne let suppleres; men det anførte må være tilstrækkeligt til at vise, at småsamfundenes prisbevægelse slet ikke viste samme model over hele Tyskland. Men værre er det, at Abel i sit forsøg på at få en fælles bevægelse til at fremtræde, har bearbejdet materialet på en måde, der gør det umuligt at se, om de oprindelige tal muligvis kunne have vist, om enkeltområdernes forskellige prisudvikling eventuelt har influeret på hinanden, hvilket jo ville være en nærliggende tanke. Distributionens mulige indvirkning på prisudviklingen er altså på forhånd afskåret ved Abels bearbejdelse af kildematerialet.

Den preussiske agrarkrise

Abels indsamlede kildemateriale hidrører fra 14.-15.århundrede, men han beskæftiger sig ikke med, om symptomerne indtræder samtidigt i alle dele af Europa, og om de virker ens, hvilket sidste er højst tvivlsomt, da egnene befinder sig på vidt forskelligt økonomisk udviklingstrin. Bydannelse og pengeøkonomi var f.eks. trængt langt stærkere igennem i det mere industrialiserede – eller skal vi sige manufakturudviklede – Vesteuropa og Norditalien, mens navnlig Østeuropa i højere grad baseredes på naturaløkonomi og selvforsyning, bortset fra overklassens begrænsede behov for luksusvarer. Abels model kan ikke have virket ens på de to samfundstyper. Bøndernes økonomiske stilling i Østeuropa vil ikke tilsvarende svækkes, og de har ikke i samme grad et alternativ i vandring til byerne som i Vesteuropa. Stigende korntransporter til det kriseramte Vesteuropa kan tilmed have bidraget til gunstigere forhold for kornbruget i Østeuropa.

I England, Frankrig, Flandern og de vestelbiske dele af Tyskland, der jo var tæt befolkede allerede forud for den tyske østvendte kolonisation i de tyndt befolkede slaviske egne i 12.-14.århundrede, har man klare symptomer på agrarkrisefænomener og vanskeligheder for kornbruget allerede i løbet af 14.århundrede. I Østeuropa kan Abel imidlertid kun påvise symptomer på ubestridelige agrarkrisetræk i den Tyske Ordensstat i Preussen, men disse træk melder sig først i 1440'erne (3.udg. s.72f).

Denne ordensridderstat havde netop konsolideret sig i årtierne omkring 1350 med udstrakte godsbesiddelser i Preussen og Livland. Allerede før 1400 har vi efterretninger om intens handelsforbindelse med Vesteuropa, specielt England og Flandern, opretholdt for højmesterens regning med eksportartikler som rav, korn, tømmer o.a. skovbrugsprodukter. Da engelske skippere i årtierne omkring 1400 stærkt øger deres

Baltikumsejlads i forsøget på at skaffe afsætning for den nye og hastigt stigende produktion af engelske klædeprodukter (Postan i Cambr. Econ. Hist. Eur. II s. 192, Med. Tr. & Fin. s. 161: 5-6 dobling fra 1350'erne til 1390'erne), er det specielt havnene i højmesterens område, der hjemsøges. Kunderne til de engelske klædevarer var sikkert de tyske ordensriddere, der betalte med korn og tømmer fra deres udstrakte godser især i Preussen. I denne periode er der absolut ingen agrarkrisetegn at spore hos godsejerne i den Tyske Ordensstat.

Men de engelske købmænd holdt sig ikke til havnebyernes handelsstand. Da de trængte ind i baglandet for at handle direkte med godsejerne, gav det anledning til utallige rivninger med byernes hanseatiske købmænd. Det bemærkelsesværdige er imidlertid, at der hurtigt observeres en iøjnefaldende kløft mellem købmændenes gæstefjendske bestemmelser, der især kommer klart frem i Danzig, og højmesterens adskilligt mere imødekommende holdning over for de fremmede købmænds handel. Det er indlysende, at det er godsejerinteresser, der her brydes med byernes krav om monopol på lokalhandelen og sikkerhed for mellemhandleravancen.

I begyndelsen af 1400-tallet meldte også hollandske skippere sig i stigende tal som opkøbere af korn og tømmer i Preussen, og her kunne man bruge den fremmede skibstonnage til at klare den voksende transport. Men den økonomiske modsætning mellem Danzigs og de øvrige byers købmænd på den ene side og højmesterens og adelens godsejerinteresser på den anden side var ikke bilagt. Da højmesteren i 1440'erne for at splitte en intern opposition og vinde godsejerne skærpede kursen mod byerne, gik det galt. Købmændene søgte kontakt med det pommerske og polske baglands kornproducenter, hvis overskudslagre fragtedes ned ad Weichselfloden og dens bifloder til Danzig, hvor det åbenbart kunne leveres billigere end det preussiske korn til stor fortrydelse for Ordensstatens godsejere.[51] Et væsentligt omkvæd i kriserøsterne i Preussen i 1440'erne er netop korntilførslerne fra Polen og de lave priser i Danzig. Men det er jo *ikke* et befolkningsproblem og følgen af en for stor preussisk kornproduktion, der skaber krise. Det er et rentabilitetsproblem for den preussiske kornproduktion i konkurrence med tilført

[51] Om forholdene i Ordensstaten i 1400-tallet se K. E. Murawski: Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad v. Erlichausen 1441-1449. Göttingen 1953, M. Malowist: Die Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern (HGbll 75 1957 s. 29-47), Daenell a.a. II især s. 146-195, Naudé a.a. s. 252-278. En kort oversigt over problemerne se Enemark: Christian I og forholdet til Sverige 1448-1454 (Historie. Jyske Samlinger Ny rk. XIV, 3 1982 s. 484-490).

billigt polsk korn, altså en distributionsskabt krise af samme art, som man kunne forestille sig, at det billigere preussiske korn i årtierne omkring 1400 kunne have beredt vesteuropæiske kornproducenter.

Rugpriser i Königsberg

Til belysning af kornkrisen i Preussen anfører Abel en tabel over rugpriser omregnet i sølvværdi fra Königsberg (3. udg. tabel 5 s. 58), som ifølge kildens eget udsagn er 40-års-gennemsnitspriser. Desværre, skriver Abel, oplyser kilden ikke, om det anførte år angiver 40-års-periodens middelår, begyndelsesår eller slutår. Hvis man antager, at årstallet angiver 40-års-periodens slutår, vil prisbevægelsen i Preussen tidsmæssigt stemme overens med kornprisbevægelsen i England, Frankrig og Vesttyskland, bemærker Abel i 1966 (2. udg. s. 56). I 1978 (3. udg. s. 58) er han imidlertid blevet så overbevist om priskorrelationen mellem Preussen og Vesteuropa, at han glemmer at meddele, at det kun er under forudsætning af, at 40-års-gennemsnittet virkelig *er* angivet ved slutår.

Umiddelbart var det vel nok at vente – specielt da intet er anført – at tallet angiver periodens middelår; men i så tilfælde forsvinder krisekorrelationen mellem Preussen og Vesteuropa i alt fald helt. I forvejen er den nu ikke særlig udtalt. Det virkelige fald indtræder i Königsberg mellem 1448: 14,5 og 1494: 9,0, medens faldet fra 1399: 18,2 til 1448: 14,5 er mere beskedent. De forannævnte skriftlige vidnesbyrd om krisesymptomer i 1440'erne taler dog deres tydelige sprog, men det skulle blive meget værre.

I 1450'erne brød et regulært oprør ud mod højmesteren, og i den følgende 13-års-krig 1454-1466 mellem Preussen og Polen sluttede Danzig og flere preussiske byer sig til Polen imod deres tidligere landsherre. Dette skridt blev på længere sigt af enorm stor betydning for Danzig, der som polsk korn- og tømmereksporthavn gik en blomstrende fremtid imøde i de næste par hundrede år. For Preussen (og Königsberg) var stortiden imidlertid slut. I de følgende års konkurrence med Danzig og Polen kom man uhjælpeligt til kort. Abels Königsberg-rugpriser illustrerer det med al ønskelig tydelighed, især da hvis 1448 = 1429/1468 og 1494 = 1475/1514. Og mon det i virkeligheden ikke også er sådan, tallene skal forstås?

Vi har faktisk en kontrolmulighed – nemlig i Abels egen tyske rugpristabel 1 (3. udg. s. 309). Hvis Königsberg-tabellens 1556-tal: 22,1 = 1537/1576, kunne vi sammenligne med Danzig/Königsbergs sølvpriser i tabel 1: 1541/1580 = 23,4, hvilket ikke ser urimeligt ud. Hvis 1556-tallet: 22,1 derimod, således som Abel antager, skulle dække

Rye prices in Germany between the fourteenth and twentieth centuries (ten-year averages, in grams of silver per 100 kilograms)

Year	Braun-schweig	Frankfurt	Xanten	Strasberg	Schleswig-Holstein Hamburg	Göttingen	Munich	Augsburg	Würzburg	Speyer	Danzig Königs-berg	Leipzig	Berlin	Mittel der Königs-berg	Year
1341- 50	16.9													16.9	1341- 50
51- 60	13.0	29.2												21.1	51- 60
61- 70	15.0	41.4												28.7	61- 70
71- 80	14.3	28.6	21.9											21.6	71- 80
81- 90		21.7	21.1	19.4										20.7	81- 90
91-1400		24.9	24.1	21.6	12.9									20.8	91-1400
1401- 10		26.2	27.8	19.2	12.5	35.3								24.1	1401- 10
11- 20		21.6	18.0	19.2	14.7	22.2								19.1	11- 20
21- 30		19.4	24.0	19.4	13.6	16.6								18.6	21- 30
31- 40		29.3	20.7	22.4	9.5	24.5								21.3	31- 40
41- 50	11.4	20.5	22.0	19.6	9.1	18.5								16.9	41- 50
51- 60	12.0	26.6	22.7	17.7	9.3	17.9	31.3							19.6	51- 60
61- 70	12.4	13.9	14.2	12.7	10.1	13.2	26.1							14.6	61- 70
71- 80	12.1	13.0	16.8	11.6	17.9	9.8	23.3	20.2	12.9					15.3	71- 80
81- 90	18.7	23.5	29.9	19.7	16.7	14.5	31.3	20.1	15.2					21.1	81- 90
91-1500	20.2	19.6	25.9	16.2	29.6	15.0	40.1	26.9	18.7					23.6	91-1500
1501- 10	10.1	20.3	19.4	13.6	20.6	9.0	43.4	25.2	24.0					20.6	1501- 10
11- 20	8.8	14.6	15.5	14.8	23.5	11.5	31.8	21.5	18.2					17.8	11- 20
21- 30	13.0	17.5	15.5	14.9	23.6	13.6	36.4	25.7	15.2					19.5	21- 30
31- 40	13.2	24.7	17.4	22.2	21.7	16.8	56.3	31.7	33.4	23.9				26.1	31- 40
41- 50	14.9	36.4	24.1	25.9	17.9	18.7	42.8	32.0	26.2	25.7	17.7			25.7	41- 50
51- 60	19.5	40.9	33.8	29.8	27.0	22.4	45.3	33.8	33.4	35.9	21.7			31.2	51- 60
61- 70	22.4	45.5	36.0	41.1	26.5	26.4	76.9	50.3	45.7	42.9	25.5			39.9	61- 70
71- 80	30.6	53.7	53.2	54.2	34.0	34.4	95.8	63.7	70.7	57.4	28.9	40.9		51.5	71- 80
81- 90	29.1	68.3	41.7	60.2	27.9	34.0	74.3	53.9	62.9	51.7	31.2	47.6		48.6	81- 90
91-1600	39.0	59.1	35.8	54.8	39.4	33.3	93.4	60.4	61.4	58.4	44.2	52.2		52.6	91-1600

1517/1556, vil de to sidste årtier ifølge tabel 1 give 19,7 i gennemsnit, hvilket må forudsætte, at 1517/1536 skulle ligge helt oppe på 24,5 for at opnå gennemsnittet 22,1. Det forekommer næppe sandsynligt, at der skulle være indtrådt et så markant prisfald i 1530'erne, hvor man ellers plejer at regne med, at den store prisstigning så småt begynder at slå igennem. Men værre er det, at 1536-tallet: 14,7, der ifølge Abel skulle dække 1497/1536, bliver umulig at tilpasse. Hvis gennemsnittet for 1517/1536 skulle være helt oppe på 24,5, måtte de foregående årtier 1497/1516 helt ned på 4,2 i gennemsnit, hvilket er under halvdelen af tabellens laveste priser for 1508 og 1494. Så voldsomme prisudsving i 20-års-gennemsnitspriser: 1497/1516: 4,2 og 1517/1536: 24,5 og 1537/1556: 19,7 må siges at være helt urealistiske. Abels egne tal fører således det afgørende bevis imod hans fortvivlede forsøg på at skabe tidsmæssig korrelation mellem den preussiske og den vesteuropæiske kornprisbevægelse i ønsket om at se en fælles agrarkrise ramme hele Europa samtidigt.

Ved at drage den preussiske krise ud af dens naturlige politisk-økonomiske sammenhæng og ved at manipulere med de königsbergske rugpristal har Abel opnået at tilsløre, at krisen i Preussen slet ikke var et resultat af almindelig overproduktion af korn p.gr.a. dalende efterspørgsel, men tværtimod er vort tydeligste eksempel på, at distribution mellem områder med forskellige kornpriser nødvendigvis i senmiddelalderen måtte skabe rentabilitetskriser i kornbruget.

Postans »contraction«-teori

Postans »contraction«-teori for senmiddelalderen er fremsat i Cambridge Economic History of Europe II 1952 s. 191-256 og i omtrent uændret form genoptrykt i Medieval Trade and Finance. Cambridge 1973 s. 160-224. Lignende tanker lader han komme til orde på den 10. internationale historikerkongres i Rom i 1955 se: M. Mollat, P. Johansen, M. Postan, A. Sapori, Ch. Verlinden: L'Économie Européenne aux deux derniers siècles du Moyen-Age (X Internationale Historikerkongress Rom 1955: Relazioni Vol. VI Firenze 1955 s. 803-957).

Postan påpeger, at den foregående periodes (ca. 1150-1350) befolkningsvækst og økonomiske ekspansion gradvis gik i stå omkring 1300, og under indtryk af forskningens erkendelse af befolkningsfald, agrarkrise og ædelmetalknaphed når han til det generelle indtryk af nedgang over hele det nordeuropæiske område, ikke blot i agrarsektoren, men tillige i manufakturproduktionen, minedriften og i handelsomsætningen. En økonomisk »contraction« havde i 14./15. århundrede (med lavpunkt

ca. 1350-1450) afløst den foregående periodes kommercielle »expansion«, omend Postan indrømmer, at den er »easier to diagnose than to measure«.

Vanskeligheden ved at måle tilbagegangen skyldes de meget få og spredte mængdedata til belysning af omsætningens omfang, der lader sig hente ud af det middelalderlige kildemateriale. Tallene er kun overleveret fra enkelte lokaliteter, ofte blot fra spredte år, og muligvis ikke engang altid med helt éntydig tolkelige størrelser. Langt det fyldigste talmateriale hidrører fra England, hvor næsten ubrudte talrækker er bevaret flere steder tilbage til 1350 eller endnu længere. Det er derfor naturligt, at Postan tager udgangspunkt i dette fortrinlige engelske kildemateriale, som han selv og andre engelske forskere indgående har bearbejdet.

Postan viser, at eksporten af uld (Englands hovedeksportartikel omkring 1350) faldt fra ca. 35000 sække i 1350'erne til 7-9000 sække 100-150 år senere. Derimod steg eksporten af engelsk klæde i sidste halvdel af 1300-tallet fra ca. 3000-43000 stkr. klæde for derefter at stagnere i det meste af 1400-tallet. Englands store import af Bordeaux-vin fra Vestfrankrig i begyndelsen af 1300-tallet svandt ind til ca. 10% i løbet af 14. århundrede og steg ikke væsentligt over dette niveau i 15. århundrede. Det samlede billede af Englands import og eksport viser ifølge Postan nærmest dødvande i 15. århundrede.

Idet Postan vender sig til det øvrige Nordeuropa, bliver der langt mellem brugbare tal. De eneste tal, han konkret nævner, er fra Hamborgs pundtoldregnskaber, og de viser endda kun begrænset fald. Alligevel fastslår Postan, at de spredte tal, der står til rådighed til belysning af den internationale handel, dækker en så lang række varer og lokaliteter, så det nok kan opveje knapheden på generelle målinger (her ligger utvivlsomt usikkerheden i Postans tese). De få og spredte europæiske mængdedata tolker han som bekræftende for den generelt nedadgående linie, han mente at finde i det engelske talmateriale.

I mangel af konkrete tal tyer Postan til teoretiske overvejelser, der må bære deres del af teorien. Da handelen i Nordeuropa overvejende omfatter landbrugs- og manufakturvarer, hvis produktion enten viser stagnation eller tilbagegang, må man også gå ud fra, at handelen med disse varer har været faldende eller i alt fald stagnerende mener Postan: dalende kornprodukten → dalende kornhandel. Da de store korneksporterende godsejerdomæner udstykkes til bøndergårde med større grad af selvforsyning, vil en mindre del af kornudbyttet indgå i den interregionale handel. Et dalende folketal i byerne vil føre til dalende efterspørgsel efter levnedsmidler, navnlig korn.

Forekomsten af ødegårde også i Brandenburg, Mecklenburg, Pom-

mern og Preussen tager Postan som vidnesbyrd om, at også disse egne ramtes af agrarkrise, så hvis kornforsyningerne fra Baltikum virkelig har været tilstrækkelige til at dække behovet, kan det næppe skyldes øget udbud fra Østeuropa, fastslår Postan, men snarere dalende efterspørgsel i Vesteuropa.

Det enorme fald i engelsk uldeksport lader sig ikke kompensere ved den påviste stigning i engelsk klædeeksport. Til de 43000 stkr. klæde England eksporterer i 1390'erne og i store dele af 1400-tallet vil kun medgå ca. 10000 sække uld, men faldet i uldeksporten var langt større. Engelsk uldproduktion må altså være gået tilbage i senmiddelalderen, hævder Postan. Klædefabrikationen gik tilbage i Flandern, men fik stigende betydning i Brabant og Holland. Da uldproduktionen og uldeksporten faldt så stærkt, må man dog antage, at klædefabrikationen generelt taget er gået tilbage og dermed også den samlede klædehandel, konkluderer Postan.

Handelen med Baiesalt fra Vestfrankrig var stigende i 15. århundrede, men produktion og handel med de øvrige saltsorter fra Lüneburg, Zeeland og Sydtyskland er muligvis gået tilbage. Tal fra engelsk saltproduktion viser fald. Sildesaltningen er hovedaftager til salt, og sildefiskeriet ved Skåne hævdes at have haft en række dårlige år, hvilket Postan mener kunne tale for, at salthandelen generelt måske er gået tilbage.

Bedømmelsen af vinhandelen er Postan tilbøjelig til at se i lyset af den store engelske importnedgang af Gascognevin fra Bordeauxområdet, som han vurderer som Europas vigtigste vindistrikt. Han antyder dog, at øl eventuelt i et vist omfang har kunnet substituere vin.

Vanskelighederne ved at holde de europæiske sølvminer i funktion har nok påvirket Postans generelle vurdering af minedriften. Også kobber- og tinminerne mener han var i vanskeligheder, mens jernproduktionen derimod viste kraftig vækst, navnlig p.gr.a. våbenfabrikationen.

Den rigoristiske byprotektionisme og den regulerede og kontrollerede handel ser Postan som et senmiddelalderligt træk, der tenderer mod en opløsning af det økonomiske samfund i små monopolbeskyttede bysektorer, hvilket for Postan afspejler en ny købmandstype. Den brede middelklasse havde afløst de store købmandsmagnater, og pionerforetagendernes tid var forbi. Smålig og kortsynet kiv om éngangsvundne positioner kendetegnede det vigende afsætningsmarked. Den dalende efterspørgsel var vidnesbyrd om, at Europa var blevet mindre og fattigere, fastslår Postan.

Kommentar til Postan

Postans formodning om handelsstagnation eller -tilbagegang kan inden for visse områder i Nordeuropa (eksempelvis Flandern og dele af det hanseatiske handelsområde) næppe uden videre afvises. Derimod virker hans forsøg på at underbygge en påstand om absolut nedgang i handelsomsætningens samlede volumen mindre overbevisende.

Selvom den samlede kornproduktion, muligvis som følge af en mindre befolknings dalende behov, kan være gået noget ned, behøver handelen med korn dog ikke af den grund at være mindsket. Svigtende kornpriser og forbedrede kommunikationsforhold taler for at opgive kornavlen i de dårligst rentable områder, der i så fald vil blive henvist til permanente tilførsler, hvor lejlighedsvise suppleringsforsyninger i misvækstår tidligere strakte til. Det gjaldt i senmiddelalderen i Vestnorge og de sydlige Nederlande.

Når Postan fremhæver, at udstykning af korneksporterende domænebrug til selvforsynende bondebrug ville resultere i dalende interregional kornhandel, har han antagelig den sydengelske udvikling for øje, og her passer billedet. Men Englands korneksport gik utvivlsomt også tilbage, hvilket hang sammen med, at England i senmiddelalderen gradvis fik en anden rolle i det vesteuropæiske produktions- og distributionssystem.

Især Sydengland havde i overvejende grad været råstof- og levnedsmiddelleverandør (uld- og korneksport) til de tætbefolkede flanderske og nordfranske områders veludviklede klædemanufaktur. I løbet af senmiddelalderen undergik England imidlertid en art »industrialisering« eller manufakturudvikling, så det i 16. århundrede selv hørte til de manufakturproducerende vesteuropæiske »industri«-centre med eksport af færdigvarer (klæde), mens råstof- og næringsmiddeleksporten (uld og korn) forsvandt.

Når Postan mener, at kornleverancerne fra Østeuropa er gået ned i senmiddelalderen, kan hans teoretiske betragtninger imidlertid ikke længere godtages. Før 1350 giver efterretningerne klare vidnesbyrd om stedvise kornleverancer fra Østersøområdet i misvækstperioder; men 100 år senere var en permanent kornrute fra Baltikum en realitet. Postans opfattelse bygger ensidigt på kriseudsagn fra Den tyske Ordensstat i Preussen suppleret med oplysninger om ødegårde i Brandenburg, Pommern og Mecklenburg, men det er jo ikke at sidestille med baltiske forsyninger, der i 1400-tallet tillige omfattede leverancer fra Livland, Litauen og navnlig Polen.

Det er muligt, at den engelske kornproduktion er gået tilbage og i nogen grad er erstattet af baltiske korntilførsler til dele af England. Men

at uldproduktionen skulle være gået tilbage, er ikke sandsynligt og bevises i alt fald ikke af de faldende tal i uldeksporten. I Postans regnestykke med uldsække og eksporterede klædestykker har han glemt hjemmemarkedet. I 1200-tallet forsynede de flanderske klædekøbmænd det engelske marked med flanderske klædestoffer, men denne import af fremmede klædesorter forsvandt med den engelske klædefabrikation. Hvor stor en produktion hjemmemarkedet aftog i senmiddelalderen, har vi ikke tal på; men det er nok sandsynligt, at det professionelt fremstillede klæde i England også vandt terræn fra de hjemmeproducerede vadmelstøjer, som bondefamilierne fremstillede til eget forbrug. Det er tværtimod den almindelige opfattelse, at korndyrkning i England i senmiddelalderen er veget for øget fårehold, hvilket flere udsagn tyder på. Kendtest er Thomas Mores bemærkning i »Utopia« fra 1516 om de menneskeædende får, hvilket tages som vidnesbyrd om, at »enclosure«-bevægelsen allerede var i gang.[53]

Faldet i uldeksporten fra England kan heller ikke anvendes til at belyse den generelle klædefabrikation. Engelsk uld erstattedes i vid udstrækning af spansk uld fra et stærkt udvidet spansk fårehold i senmiddelalderen.[54]

Faldet i Englands import af Gascognevin skyldtes især militære og politiske forhold under Hundredårs-krigen og viser intet om den samlede vinhandels omfang i Europa, så længe vi ikke kender omsætningen af de andre franske vine, de spanske, italienske og græske vine, for slet ikke at tale om Mosel-, Elsass- og Rhinskvinene, der dengang havde størst udbredelse i Nordeuropa. Postan antyder selv, at ølforbrug i visse egne måske kunne kompensere vin. Vi véd intet herom, men øl blev i 14.-15. århundrede en vigtig eksportartikel fra flere tyske byer (Hamborg, Wismar, Braunschweig, Einbeck) muligvis p.gr.a. overgang til humletilsætning.[55]

At salthandelen skulle være dalende i senmiddelalderen er usandsynligt. Selvom Skånefiskeriet svigtede i en række år og muligvis også generelt var i tilbagegang (anvendeligt talmateriale for fiskeriet har vi

[52] Forholdet mellem uldsække og klædestykker også berørt af E. Carus Wilson: The Woollen Industry i Cambr. Econ. Hist. Europe II s. 416: 30.000 sække uld tilstrækkeligt til at fabrikere 130.000 stkr. klæde (eller 1 sæk uld = mindst 4 stkr. klæde).

[53] Om fårehold og enclosure-bevægelse i England allerede i senmiddelalderen se B. H. Slicher v. Bath a.a. s. 164-166.

[54] Om øget spansk fårehold og uldeksport se J. Klein: The Mesta 1273-1836. 1920, jfr. Slicher v. Bath a.a. s. 167 f.

[55] Om tyske ølsorters afsætning i senmiddelalderen: W. Bing: Hamburgs Bierbrauerei vom 14. b.z. 18. Jahrh. (Zeitschr. d. Vereins f. Hamburgische Geschichte 14 1909), F. Techen: Das Brauwerk in Wismar (HGbll 1915 & 1916), K. Hoyer: Das Bremer Brauereigewerbe (HGbll 1913), E. Plümer: Einbecks mittelalterliche Bierhandel (HGbll 99 1981).

dog ikke!), så blomstrede netop i 14. og 15. århundrede sildefiskeriet i Limfjorden og det hollandske Nordsøfiskeri: Flamsilden frem.[56] De hanseatiske og hollandske Baiefarter med salt fra Vestfrankrig til Nord- og Østeuropa blev sat i system efter 1370'erne, og i 15. århundrede dukkede også portugisisk havsalt op i Norden.[57] Man har tidligere antaget, at afsætningen af Lüneburgsalt under konkurrence fra havsaltet gik tilbage; men de nyeste beregninger vidner derimod om, at produktion og afsætning må være steget.[58] I 1390-98 byggedes Stecknitz-kanalen, der åbnede for pramsejlads fra Elben til Lybæk, så fragtomkostningerne for Lüneburgsalt til Lybæk, Norden og Østersølandene kunne nedbringes. Det var utvivlsomt datidens største ingeniørpræstation på nordisk område, og det vidner i alt fald ikke om afmatning og svigtende økonomi i salthandelen i senmiddelalderen.[59] Der må tværtimod være tale om stærkt stigende saltforbrug i 14. og 15. århundrede, hvilket sandsynligvis skyldtes ændrede kostvaner. Kødforbruget pr. indbygger var stærkt stigende og dækkedes fortrinsvis ved omfattende kreaturslagtning om efteråret og nedsaltning til store vinterforråd.[60] Konserveringen af sild var derfor ikke længere så ensidigt dominerende i saltforbruget som tidligere.

Det er muligt, at Postan har ret i at påpege tilbagegang i kobber- og tinproduktionen, hvilket dog antagelig bør betragtes i relation til den stærkt stigende jernproduktion, som også Postan har blik for. Jernproduktionen sigtede dog slet ikke alene mod våbenfabrikation. Navnlig indførelsen af støbejernsteknikken i løbet af 14. århundrede revolutionerede jernfabrikationsområdet til gavn også for husgeråd- og redskabsbe-

[56] Om Limfjordssild se foran note 22. Om det hollandske sildefiskeri i Nordsøen se K. Spading a.a. s. 138-145. Nordsøsilden erobrede hurtigt et marked i Vesttyskland, se herom: B. Kuske: Der Kölner Fischhandel vom 14.-17. Jahrhundert (Westdeutsche Zeitschr. f. Geschichte u. Kunst 24 1905 s. 227-313). De hollandske og zeelandske saltsyderier rensede Baiesaltet til konservering af levnedsmidler (se KLNM XIV 1969 sp. 705).

[57] Se herom A. Agats: Der hansische Baienhandel (Heidelberger Abhandlungen z. mittleren u. neueren Geschichte 5) Heidelberg 1904.

[58] Om Lüneburgsalt se foran note 14.

[59] Om Stecknitz-Delvenau-kanalen se Dollinger a.a. s. 199f. Om pramfarten med Lüneburgsalt se art. Salthandel (KLNM XIV 1969 sp. 706) Kanalen ses på kort 2 og 7 i Fr. Bruns & H. Weczerka: Hansische Handelsstrassen Atlas Köln/Graz 1962.

[60] Om baggrunden for de omfattende vinterslagtninger se Heinz Wiese: Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet v. 15. b.z. Beginn d. 19. Jahrhunderts (H. Wiese & J. Bölts: Rinderhandel u. Rinderhaltung im norwesteuropäischen Küstengebiet v. 15. b.z. 19. Jahrh. Stuttgart 1966) s. 14-22, Enemark a.a. 1983 s. 13-16, 19-27. Om det stigende kødforbrug i kostsammensætningen se Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft (jfr. note 6) s. 124ff.

hovet og i udpræget konkurrence med broncearbejderne. Hermed flyttes metalvarefabrikationens centrum fra Ardennernes kobber- og tinminer til Sydtysklands jernlejer, hvilket blev grundlag for Augsburgs, Nürnbergs, Nördlingens, Regensburgs varierede redskabsproduktion og kleinsmede-, låsesmede- og våbenfabrikation, der afgav eksportartikler til Nürnbergs kramvarehandel, som i 14.-15. århundrede banede sig vej til afsætning i Østtyskland, Böhmen, Polen, Litauen og Rusland. I Vesteuropa nåede nürnbergerne via Frankfurt og Köln frem til Antwerpen og skabte en alternativ øst-vest-handel i konkurrence med hanseaternes handel.[61]

Det er således ikke så indlysende, at disse omlægninger nødvendigvis måtte indebære en samlet tilbagegang i den europæiske minedrift, således som Postan mener. Jernproduktionen skabte i alt fald en lang række nye metalvarer, der med nürnbergernes handelsfremstød hurtigt vandt indpas i fjernhandelen, et aspekt som Postan ikke rigtig har blik for.

Hertil kan tilføjes en lang række varer, hvis samlede omsætning, Postan – af let forståelige årsager – slet ikke forsøger at mængdebestemme f.eks. luksusartikler (krydderier, parfumer, ædelstene, smykker, kunstgenstande), tekstiler (silkestoffer, linned, bomulds- og barchentprodukter), forbrugsartikler (redskaber af horn, glas, træ, metal m.m.), råvarer (tømmer, humle, hamp, hør, beg), fødevarer (kød, smør, fisk, flæsk, talg, øl) og levende kreaturer.

De eksisterende kildeudsagn kan ikke overbevisende dokumentere, at omsætningens samlede volumen skulle være gået tilbage i senmiddelalderen. Hvis folketallet er formindsket, er det måske snarere et spørgsmål, om produktion og omsætning pr. capita ikke er gået i vejret. At det må være sket i visse egne af Europa, og at det er hovedtendensen for visse erhverv og befolkningsgrupper (handel, håndværk) kan næppe betvivles. Set fra det udgangspunkt er det vanskeligt at godtage Postans generelle tilbagegang, specielt med henblik på handelsomsætningen.

[61] Om sydtysk specialisering i jernvarefabrikation se allerede A. Schulte: Geschichte des mittelalterlichen Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien I Leipzig 1900, især s. 656 ff; om nürnbergernes eksportfremstød se Daenell a.a. II s. 269 ff, C. Nordmann: Nürnberger Grosshändler im spätmittelalterlichen Lübeck. 1933, C. Nordmann: Oberdeutschland u. die Hanse. Weimar 1939, H. Amman: Die wirtschaftliche Stellung der Reichsstadt Nürnberg im Spätmittelalter. Nürnberg 1970, H. Schenck: Nürnberg und Prag – Ein Beitrag zur Geschichte der Handelsbeziehungen im 14. u. 15. Jahrhundert. Giessen 1969; om den alternative øst-vest-handelsrute se f.eks. Dollinger a.a. s. 257 ff, W. v. Stromer i: Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12.- 17. Jahrhundert (Ausstellung des Kölnischen Stadtmuseums 9/6-9/9 1973) Köln 1973 s. 331-340 (kort s. 335).

SUMMARY

Western Europe, Lübeck and Danish Trade

Research on the history af agriculture in Western Europa and Scandinavia during the period from around 1350 to 1500 has uncovered a number of characteristic economic traits: a longterm decline in grain prices relative to the price of other commodities; a rise in the real wages of artisans and rural workers, especially in terms of purchasing power as measured in grain prices; and a migration from rural areas to urban centres that left a trail of deserted farms and agricultural problems.

Rising wage costs in grain farming, declining manorial dues as the result of deserted farms, and decreasing sales profits following from depressed grain prices – all these factors have left an impression of rural crisis, particularly acute for the manorial landowners.

Scholars are less certain about developments in urbanisation and commerce. The present study excursively challenges some elements in the explanatory pattern expounded by Wilhelm Abel and Michael Postan in these areas.

While there is no denying the general significance of the demographic factor in the development of the price of grain, by itself it can hardly explain why grain prices remained depressed in Western Europe throughout the Late Middle Ages in spite of the fact that the area devoted to the cultivation of grain was reduced to make way for other crops and that farm land was converted to sheep and cattle grazing.

In the fifteenth century the Low Lands and the western parts of Germany were permanently dependent on grain shipments from the Baltic area, although a century to a century and a half earlier they were self-sufficient except for emergency supplies in times of crop failure. The cheaper East European grain had gained a stable market in Western Europe. In the long term, the crisis was not due to a drop in demand, but a drop in the profitability of raising grain in Western Europe in the face of competition from Eastern Europe. Distribution had become the determining factor of the crisis.

The figures in Abel's table show an uneven development in grain prices in the various parts of Germany. His own figures, therefore, lend no support to his claim that a universal European crisis followed in the wake of demographic decline. When Abel tries to synchronise the drop in grain prices in East Prussia with the crisis in Western Europe, he has to manipulate grain prices in Königsberg in a way that demonstrably discords with the data of his own tables. The East Prussian crisis was due not to demographic decline, but to competition with cheaper Polish grain. In other words, it was defined by distribution, not demand.

Abel's study of the general population decline in the northern German towns is based on adventitious and incommensurable source data, which is arbitrarily added up and averaged out as though there were question of an even, long-term development. Quite to the contrary, the figures on urban population show abrupt fluctuations caused by epidemics of the plague and subsequent increases in urban migration. There is no reasonable justification for the way the figures are used by Abel. Because of the plague epidemics the only way of increasing urban population was migration, and this, in turn, depended on economic opportunities in the towns. Some towns regressed, others boomed.

Postan considers the Late Middle Ages as a period of general decline in Northern Europe – not only agriculturally, but also with regard to manufacturing, mining and trade. Just as population growth from the twelfth to the fourteenth century had evoked an economic expansion, the population decline in the fourteenth and fifteenth centuries, according to Postan, resulted in an economic "contraction". Postan, however, can find only a few instances of figures that document a commercial decline. There was, indeed, a sharp decline in English wool exports, but there are no figures on exports of Spanish wool. English imports of wine from western France fell off because of the Hundred Years War and tell us nothing about the wine trade as a whole, while no figures are available for the wine trade from the Rhine, Alsace, Moselle, and Burgundy, nor for wines from Greece, Spain and Portugal. Postan's bold presumptions that the declining wool trade caused a decline in cloth production and trade, and that a decline in herring fishing caused a drop in demand for salt, and therewith a decline in the salt trade, amount only to loose speculation. On the contrary, the salt trade must have been on the rise, since increasing amounts of French and then Portuguese sea salt were shipped to the Northern Countries simultaneously with an increase in the production of Lüneburg salt. As eating habits changed, cattle were slaughtered in the autumn, and huge amounts of beef were salted to keep through the winter. Salt became an essential commodity in the working of the economy. There are numerous commodities of which Postan has no way of determining the volume. There is simply no basis at all in the known sources for determining the extent of trade in the Late Middle Ages.

What is particularly characteristic of the Late Middle Ages is the growth of the transportation sector, which provided for an increase in the distribution of bulk commodities, chiefly foodstuffs such as grain and lard. The division of European agriculture into grain and livestock zones, which delivered goods over long distances to rich consumer centres in Western Europe, gained prevalence in the course of the fourteenth and fifteenth centuries. The grain route from the Baltic to Western Europe and the long, overland cattle trails were characteristic. Northern and Eastern Europe became "underdeveloped countries" exporting raw materials and foodstuffs to the "developed" manufacturing countries of Western Europe.

Considering the scale of these structural changes in production and distribution, it seems highly questionable that they should have had no impact on Danish trade, which hitherto has been viewed in a purely Danish-Hanseatic context. It is characteristic that the Danish historian Erik Arup tried to explain West European traffic through the Sound at the entrance to the Baltic as the result of the unwise and restrictive policy of Lübeck towards West Europeans' access to the Scania market. At best, this can be only a secondary circumstance, while the direct background is to be found in the changed structure of agricultural production.

The purchase of foodstuffs in the Baltic area by the Dutch is no doubt what lies behind the increased purchase of these commodities from Danish agricultural producers by the Hansa – at the expense of market activity in the Danish towns; and it was this, it may be added, that lay behind the more restrictive "guest laws" in Denmark in the fifteenth century. It was not the decline of the Scania market as an ordinary market that brought the Hansa to the Danish market towns, as Erslev and Arup contended. It was not really a question of seeking out town markets, but of establishing trade with the town hinterland; and it was not merely

a question of foreign trade, but also one of competition with the domestic landowners. It therefore became a matter of crucial importance to the burgher merchants to consolidate their monopoly on commercial trade, while the land-owning nobility's trade rights were restricted to the sale of their own produce (and that derived from their tenants) and to purchase for domestic consumption ("needs of board and farm").

Population growth in the sixteenth century once again spurred a rising demand for grain. Top prices for grain and cattle pulled Danish agriculture towards an economic upswing. The nobility devoted itself to production and left trade to the merchants, who now found their way to the rich Dutch import markets. Yet the origins of this development towards production of foodstuffs for distant markets, which was to prove so important for Danish agriculture, are already to be found in the fifteenth century. The trend emerged from the structural changes in European agriculture resulting from differences in economic conditions between Europe's more developed western parts and its more backward northern and eastern parts at a time when the plague and a population crisis created a need for new methods of economic activity.

Translated by MICHAEL WOLFE